

ФОНЕТИЧНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА С. ШИЩЕВЕЦ, КУКЪСКА ГОРА, РЕПУБЛИКА АЛБАНИЯ

Лучия Антонова-Василева

Резюме. Студията разглежда фонетичната система на говора на с. Шищевец, Кукъска Гора, Република Албания. Посочват се рефлексите на специфичните елементи на вокалната и консонантната система на старобългарски език. Характерните диалектни особености се сравняват със сходни явления в българската езикова територия и на територията на съседните славянски езици. Правят се изводи за историческите промени във фонетичната система на българския език.

Abstract. The study discusses the phonetic system of the dialect of village Shishtevets from the Region of Gora, Republic of Albania. The reflexes of the specific Old Bulgarian vowels and consonant elements are shown. The distinctive features of the dialect are compared with the similar phenomenon in the Bulgarian language territory and also in the neighbouring South-Slavic languages. The study draws conclusion about the historical change in the phonetic of the Bulgarian language.

Keywords: dialectology, phonetic history of the Bulgarian language.

1. Увод

Село Шищевец се намира в Кукъска Гора в Република Албания. Това е високопланинска местност, разположена до северния албански град Кукъс по склоновете на планините Шар, Кораб и Коритник, на границата между Република Албания и Република Косово. Както посочва В. Кънчов (Кънчов 1996: 46) областта се състои общо от 42 села по горното течение на р. Люма, населени с българско мюсюлманско население, което се нарича *торбешии*. Историческите сведения за с. Шищевец, както и за останалите селища от областта, не са еднозначни. Безспорен е фактът, че това е славянско население, но има различни податки относно хронологията на неговото заселване по тези места. Според повечето от изследванията на местните краеведи, населе-

нието е старо преселническо – напр. според Н. Докле гораните са потомци на богомилите, преселници по тези места от изток от територията на България (Докле 2009). В действителност природните условия за живот в Гора са изключително сурови заради голямата отдалеченост и надморска височина:

– *Мие сме хил'аду и двесте четирййесе метра висина* – казват гораните.

– *Бок не сака шес месеци. Шес не сака г'аволо.*

– *Та и бок овде не_седи во зиме, бѐ. И он бѐга* – казват някои, но други им възразяват:

– *Бог да̀леко да биде, и зиме шо е зиме, он ни тра̀жи нас.*

В действителност хората са свикнали да оцеляват и при тези тежки условия, като се задоволяват с най-малкото необходимо за поддържането на живота. Затова споровете на тази тема приключват бързо и хладнокръвно:

– *Ти ако не_си до̀ма к'е за̀г'инеш* (зимно време).

– *К'е за̀г'ине ако нѐма в'ода, та̀мо де нѐма в'ода.*

Наистина областта Гора е толкова отдалечена от обичайните средища, в които се организира обществения и стопански живот, местност, че с пълно основание може да се предположи заселването тук по принуда, вследствие от миграция поради драстични социални и политически обстоятелства. Повероятно е обаче това преселване да е ставало от сравнително близки области – напр. от селищата в полите на планината към нейните по-добре защитени проходи и върхове. Жители от с. Шишевец дори назовават конкретни фамилии, за които се знае откъде са преселени, но в случая вероятно става въпрос за по-нови преселници, присъединяващи се към старото население: *Мицо биф до̀ца до̀йден, он от се зна̀е че мак'едонск'и до̀йден е овде. А па наше све мийе, шо сме Кичефци мийе, от мак'едонск'и, от Сѐланик се зн̀е шо сме до̀йдени, от Солун, чобани. По̀сле йма овде до̀йдени, шо са и арна̀ути. Шо ги ви́каме нѝе арна̀ути. Арна̀ути ги ви́каме кай нас, што не_ни се ми́ле мно̀гу.* Безспорен е фактът, че ислямът в Гора е възприет късно и по принуда – напр. след ограничаване на дажбите от жито в случай, че не се направи регистрация при ходжата и не се запише детето с мюсюлманско име, което обрича семействата от високопланинските села на глад: *Шийшеец во седумнайста година, во осумнайста што бѐше, зимаф жито по чѐтири кила на мѐсец. За йѐн мѐсец чѐтри кила жито! А девѐдесет и йѐна фами́лия бѐа. Девѐдесет и ѐна фами́лия! Биле нѐкуй осум фами́лие, па пи́шане ту́йе, ама не зимале жито о̀ни. ...Не со дикта̀тура, г'и вра̀к'але на м'услим, со иконо̀мийа. Си ймале два̀йсе и чѐтри у̀рнеци (вида), как ги ви́каа, шо пла̀к'а лѐп. И сѐга ти си му̀слиман, о̀се (или алб.) си орто̀докс, ако ти се роди́ тѐбе сѐга, жѐна к'е ти роди́ дѐте де́йче, Добра да го на̀зовеш нѐма ве́йк'е орто̀докс, му̀слиман да се на̀зувивам йа. о̀тец и ма̀ти к'е му бидет орто̀докс, си́н и к'ѐрка к'е бидет му̀слиман. Живѐе дори́ седумдесѐ го̀дине со двѐ ве́ри овде. И му̀слиманска, та дори́ изп̀омрели тийа п̀рвити.*

Село Шишевец е споменато като селище, влизащо в състава на областта Гора, от Р. Младенович, който посочва и неговото по-старо име сиштевеџ, из-

вестно от грамотата на Душан Хилендарски (Младенович 2001: 38). Но както другите села на албанска територия, така и с. Шищевец не се подлага на изследване в труда на Младенович. Селището е център на община, в която спада и с. Борйе – проучено обстойно в лексикален аспект от албанския краевед Н. Докле, родом от Борйе, в неговия „Горански (нашински) – албански речник“. Все пак горанският речник на Н. Докле почива главно на материал от с. Борйе и преди всичко при лексемите, отбелязани в него, не се посочва селището на тяхното разпространение. Думите са представени без ударение, като се съобщава, че в диалекта то е парокситонно (на предпоследната сричка от края) – твърдение, което се нуждае от прецизиране. За фонетичните и морфологичните особености на говора от този речник може да се извлекат само косвени сведения (Докле 2007: 11–16). Частично данни за горанските говори са приведени и в по-старото проучване на Павлович (Павлович 1939). В книгата „Непознатата Гѳра“, издадена от етнологката и музиковедка В. Тончева, са представени важни исторически и етнологжки сведения за областта, както и сведения за фолклора, но данните за диалектните особености в нея са оскѳдни (Тончева 2012: 63–72). Така се оказва, че говорът на с. Шищевец, както и изобщо говор на отделно селище от дела на Кукѳска Гора, не е бил обект на системно самостоятелно диалектоложко проучване. Трябва да се подчертае, че в сравнение със селищата от Косовска Гора, селищата на територията на Албания са по-изолирани по отношение на обществения и стопанския си живот. Това, както и липсата на обучение на сръбски език, дава много по-добри възможности за запазването на автентичната им диалектна реч. Същевременно местоположението на селището – на границата на две важни за историята на българския език диалектни области (крайните югозападни говори на територията на Албания, Македония и Гърция и крайните северозападни говори на територията на Македония и Сърбия) определя значимостта на едно подробно изследване на диалекта на всички езикови равнища. Проследяването на фонетичната система, която в най-силна степен е свързана с въпроса за класификацията на диалекта, естествено е първата стѳпка в тази насока. За нея понастоящем може да се черпят сведения главно от по-общите и лаконични публикации на български учени (Христова 2002, Кочева-Лефеджиева 2003). Щѳо се отнася до изследванията на сръбските езиковеди, то те, макар и изключително подробни, преди всичко се опират на материал от косовския дял на областта, а освен това са написани в духа на традицията на сръбската езиковедска литература, което води до различна трактовка на редица явления – напр. наличието на „отворени“ застъпници на стѳ. ѳ и много други.

Цел на настоящото изследване е да се направи системно описание на фонетичната система на говора на с. Шищевец, за да се открие неговото място в диалектния континуум на българския език. В работата се използва изцяло нов, лично събран и обработен дигитален теренен материал, записан в периода 2006–2012 г. Особено внимание се обръща на историческата интерпретация на фонетичните явления в конкретния диалект в съпоставка със

съответни успоредни процеси във фонетичната система на българския език на диалектно равнище.

2. Исторически звукови промени

Рефлекси на стб. ятова гласна

В позиция под ударение пред твърда сричка на мястото на стб. гласна *ѣ* в говора на с. Шищевец обикновено се изговаря звук *e*: *бѣга, вѣра, гнѣздо, дрѣн, лѣп, мѣсто, пѣсна, сѣнка, сѣра* (*първо млѣко на крѣва*), *сѣдло, сѣно* – срв. в местната пословица: *Младост со пѣри не се купѣа, бѣга* (отминава). Същият обикновено е и застъпникът в позиция пред сричка с предна гласна: *врѣме, дрѣн'е, мѣнила, нѣдела, пѣсни, тѣсен, трѣск'и*.

От посочения рефлекс *e* на стб. ятова гласна в диалекта на с. Шищевец се откриват някои отклонения. На първо място те са отбелязани след съгласните, които се свързват с консонантните – палатали, влизачи в корелацията по твърдост/мекост в старобългарски – *л, н, р* и *с* (Тотоманова 1992: 4). Характерно е, че в говора при тези примери си дават среща двете явления – палаталността на съгласните и наличието на следи от широк рефлекс на ятовата гласна. Вследствие на това факултативното наличие на изговор *ě* на мястото на *ѣ* се открива успоредно с факултативното наличие или отсъствие на мекост на съгласната пред ятовия застъпник. Самите континуанти на ятовата гласна не зависят от околната палатална среда и от съвременното ударение. В говора на гораните, както и в други български говори – срв. диалектите в Банско, Разложко, Родопите, Тетевен и Еркеч в района на Стара планина (Алексиев 1931: 102–104; Кочев 1968; Видоески 1983: 12; Кочев 2010: 34), се срещат следи от стария ударен квантитет на вокалите. Както при проследяването на други особености в развоя на българската фонетична система от старобългарски до наши дни, така и по отношение на ударния квантитет крайните югозападни говори се свързват с архаичните източнобългарски ареали. Така ние бихме могли с пълно основание да присъединим района на Гора към района на „най-крайния български югозапад (Дебърско)“ (Кочев 2010: 39), като отбележим само, че всъщност тези диалекти изместват българския диалектен континуум още по-далеч на запад. Тези успоредици между нефонологичните дължини, отбелязани в диалектите в Гора и в българските говори, са посочени и от Р. Младенович (Младенович 2001: 73–88). Може да се предположи, че наличието на ударен квантитет способства за запазването на широкия гласеж на ятовата гласна, като оказва влияние и на нейното палатализиращо въздействие върху предходната съгласна (Антонова-Василева 2013). Това от своя страна води до прояви на феномена вокално-консонантно взаимодействие, специфичен за източнобългарската фонетика (Кочев 2010: 21). Напълно естествено е да се очакват прояви на вокално-консонантното взаимодействие в Корчанско, където отдавна е установено запазването на широкия изговор на ятовата гласна. Още Ем. Шрамек в резултат от проведено експериментално

изследване стига до заключението, че съгласните в този диалект са от два типа: изцяло твърди и палатализирани твърди. Палатализираните твърди съгласни, според него, са консонантите пред следващия ги *j*, който се получава в резултат от развоя на стб. гласни **Ѣ**, **Ѧ**, и понякога **Ѣ**. Той отбелязва произношението по следния начин:

$l + l^{\wedge} + j = l^{\wedge}j$; $t + t^{\wedge} + j = t^{\wedge}j$ (Шрабек 1934: 194).

По този път се проявяват и отделните случаи на вокално-консонантно взаимодействие, когато широките застъпници на ят се изявяват, макар и като реликти или факултативни варианти, в други диалекти от региона на крайните югозападни говори, в това число и в говора на с. Шищевец.

След съгласна *л'* широк изговор на мястото на ятовата гласна е отбелязан в думата *л'ѣишииче* (срв. *лѣшка* 'дребен човек', 'малка риба' – БЕР, т. 3: 381): *Л'ѣишииче – на ѣдна гѡдина крѡва. От л'ѣишииче ги заглѡвуѣт.* Широка гласна *е* е отбелязана и в думата *клѣште*, мястото, където гредите в зида на къщата се съединяват и напасват'.

Освен наличието на широк изговор, като специфична особеност на застъпника на ятовата гласна може да се посочи наличието на палатален изговор на преходната съгласна, което личи в думите *л'ѣто*, *прѡл'ек'*, *л'ѣтник* – 'название на първия ден на пролетта': *Л'ѣтник ѡе во четирнѣести мѡрт. ≠ На лѣтници се нѡшѡйет* (люлеят се); *И дѡшоф ѡн и л'ѣто вѡк'е бѣше ≠ ѡзлезло лѣто, нѣма вѣк'е снѣк.* Дублетен изговор се среща и в някои други думи: *Ка се пѡдвари от прѣсно, к'е се дѡбие киселѡ млѣко. ≠ Кѡкайца кѡка на зелѣна бѡка. Дѡй бѡдже л'ѣто да цѡркаме мл'ѣко.* В тези случаи често наличието на палатална съгласна *л'* се разширява пред застъпниците на стб. **Ѣ** дори и тогава, когато широкият изговор се губи.

След съгласната *н'* са отбелязани немалко случаи с дублетен изговор *ѣ//ѣ//е* на мястото на ятовата гласна: *Н'ѣкуй пѡри дѡваѡе, н'ѣкуй нѡси ѡѡден'е; Ако не знѡѡе к'е вѡкне н'ѣкогу ѡто знѡѡе; Н'ѣкуй дѣсет' тѡра; ѡвде, Джѣпи н'ѣкуй к'е те прѡша; Нѣма да ѡбидет н'ѣкогаѡ во Тѡран ≠ К'е ти рѣчет нѣкоѡ.* Както след съгласната *л*, така и след съгласната *н* не се долавя широк изговор на мястото на ятовата гласна, но факултативно се развива преходна мекост: *И тѡмо кат ги фѡтиф снѣк ≠ Тѡмо ги фѡтиф сн'ѣк во плѡнина.* При глагола *нямам* същият изговор е отбелязан и от Р. Младенович в горанските говори на територията на Косово (Младенович 2001: 95) – срв. в Шищевец: *Аѡ глѣдам, бе Чѡми, нѣма нѡкуй ѡѡ.* Като паралел може да се приведе изговорт *няма* в книжовния български език и в повечето източнобългарски говори (БДА ОТ. 2001: к. № 45). Макар че в този случай звукът *ѣ* не е директен застъпник на стб. **Ѣ**, все пак той представлява отрицателна форма на глагола *имѡти > не имѡти*.

Широк изговор на мястото на **Ѣ**, както и палатализирана съгласна пред ятовия застъпник, макар и спорадично, е отбелязан и след съгласна *р'*: *Па нѣ ѡе рѣчено, рѡекла ≠ к'е ти рѣчет; Вѡре, на срѣд зѡма со нѡшчо, ни джѡпа, ни си ѡблечел, нѣкуй гѡниче; Рѡека гѡзи, жѣден хѡди* (посл.). *≠ ѡма енѡ рѣка*

гòлема; *Азим е лèгнаф при река*. След затвърдяла съгласна *p* в някои думи на мястото на *ъ* се открива изговор *a*: *Чèкай магàре зелèна трава* (посл.); *трѣмк'ина трава* 'маточина'; *А сте збìралe трàфк'е?*, както и *òра* 'орех'. Случаите, при които е отбелязана йотация – изговор *й* след съгласната пред застъпника на *ъ* – *рйèка, рйèчи*, може да се отнесат към акомодацията – поява на сонорна съгласна, еднотипна с предната гласна артикулация при стесняването на стария широк застъпник (Кочев 2010: 40). То е възможно, защото палаталността при съгласните е свързана с *и* конфигурация на гласовия канал (Тилков 1983: 81; Антонова-Василева 2012).

Факултативно широк изговор на мястото на стб. *ъ* се открива и след съгласната *c*: *сèчи//с'èчи*: *Пòнук (п'ън) ка сèчит мàлово к'е се с'èчи, к'е преф'ърце (превърже), пòсле к'е с'уса; На òфце ка не шèне, и уò к'е им прèсече; сèкаде//с'йèкаде//с'йèкаде*.

Факултативно широк изговор на мястото на *ъ* се открива и след други съгласни в отделни лексеми и техните форми:

– след съгласна *m*: *пом'èтиште, плацента*; *Нам'èси, разм'èси, изйàди го. ≠ Йа се зàмешаф*.

– след съгласна *b*: *Грànче (клонче) со бèлице от слìве ≠ Сте збрàли б'èлице* (разц'фнали клонки от сливи); *Врèме ка ви бèше? ≠ К'è бйèше, Чйме?*; *Во Английа бйèха*.

– след съгласна *v*: *вйèлет, све //свйе, вèк // вйèк* 'всичко, изцяло, напълно', и др.: *Свè умреле, Чйме; Му сме каж'увале свйè пèсне; Сйà вèк ск'упо йе, ма пò-убаво йè*.

– след съгласна *d*: *д'èдофци, дèте//д'èте//дйèте* – *Аку ги зàбраши д'èдофци и сàм к'е бидеш зàбрайен* (посл.).

В позиция вñн от ударение обичайният застъпник на ятовата гласна е екав: *избега, òбет* – 1. храна и ядене на полето. *К'е им òнесем òбед л'удем*; 2. храна за преживни животни. *Да им òнесиши òбет вòлоф; лепй р'ук'е* 'название на тревисто растение'.

В абсолютно краесловие на мястото на ятовата гласна обикновено се изговаря *e*: *Бйле двè стàрци чйфтои; И у̀тре к'е пра̀име пригàнице; йш дèнеска и зàутре и пòсле к'е вй̀диме; Кàк к'е дòйде йèна òвде, вàк'е нагòре, нагòре*. В отделни случаи се среща и широк изговор – напр. вñв формите на наречията, пред думи, съдържащи широки гласни: *К'è бйèше, Чйме*.

След съгласна *ц* застъпникът на *ъ* обикновено е *e*, независимо от характера на следващата сричка и мястото на ударението: *цеф мèсец* (цял месец); *цèла годй̀на, нецèпени, нèма прòцеп, цèл'уга* (растение от рода на папрат). В думи, образувани от корен *цев-* > *цèфк'иче*, е отбелязан освен екав изговор и изговор *ъ* – *йма ц'фче*. В него се проявява затвърдяването на съгласната. Той може да бъде свързан с изговора *трава, сàкам*, в който след подобно затвърдяване е отбелязан широк непреден застъпник на стб. *ъ*.

Наличието на широк изговор на мястото на стб. ятова гласна в северо-западните говори не е изолирано явление. Според Ал. Белич „отворен“ изго-

вор е отбелязан и в някои говори в Източна Сърбия. Той посочва в тимошко-лужнишките говори: *гулемà, млекò, но и бѐ^ала, лѐ^ано, лѐ^ате, лѐ^атину, бѐ^адà, стрѐ^алà* и мн. др. (Белич 1905: 37). Както личи от примерите, записите *e^a* са отбелязани и в ударени, и в неударени срички. Към тези примери с широк изговор на мястото на ятовата гласна в северозападните говори бихме могли да присъединим и посочените от Н. Богданович за района на Алексинъц (Богданович 1987: 67–69). Авторът описва поява на фонологична разлика между стари дълги *e* и *o*, които под ударение се изговарят „затворено“ или с лека дифтонгизация, и старите кратки *e* и *o*, които под ударение се изговарят „отворено“. Същото „отваряне“ на гласната *e* е описано и в говора на горанските села на територията на Косово (Младенович 2001: 94–95). Независимо от различията във фонетичната интерпретация на явлението, може да се припомним, че съществуват редица примери, които показват следи от широк изговор на ятовата гласна в крайните северозападни български говори. Ярък пример за това са думи като *сакам* (Мирчев 1950: 69–78) и *трава* – *tráva* = *tráva* (Skok 1973: 494). Този изговор е бил характерен и за български език. Ст. Младенов посочва успоредни форми за стб. *травà//трѣва* (Младенов 1941: 637; вж. също Младенов 1979: 98 и др. примери). Разпространението на съчетанията *рѣ, рѣ, рѣ* се проследява специално и от Б. Велчева (Велчева 1980: 96–102). Обикновено тези случаи се обясняват с процесите на затвърдяване на съгласните, но според мен те могат да бъдат свързани по-скоро с отсъствието на палатализиращо въздействие на застъпниците на ятовата гласна под ударение, отбелязано в някои родопски и рупски гонори. Б. Цонев посочва редица подобни примери в източните български говори, особено след съгласните *p* и *ц* (Цонев 1984: т. 2, 122; Цонев 1985: 160). Наличието на рефлекс *a* < *ѣ* на запад от ятовата граница след затвърделите африкати и съскави е широко известно в българската диалектология (срв. БДА ОТ. 2001: к. № Ф 38). След съгласната *p* то е отбелязано в говора на с. Борйе в Кукъска Гора: *Сòбери трàва; Че ìдеме на трàфк'и*. Борйе. Б. Видоески също посочва в кумановския, кривопаланския диалект и в Скопска Черна гора случаи като *л'ѐ^ато, мл'ѐ^ако*. Като най-силна той определя „отвореността“ в примери от Страцин, където гласните се изговарят като дифтонги, за разлика от други селища, в които тя едва може да се забележи (Видоески 1999: 167, 182). Затова не е чудно, че в горанските говори, които представляват естествено продължение на северните говори от географската област Македония, също се срещат и случаи с произношение на широк изговор, съпътстван от предходна мекост или йотация на вокала. Според Б. Цонев *лѐтнѝк, трàвка, сѝенка* съответстват на по-стари сръбски *лѐтнѝк, трàвка, сѝенка* (Цонев 1985: 42, 43). Както е известно, йекавските и ийекавски двусрични рефлексии на ят са характерни за голяма част от шокавските говори в Република Сърбия. Като отбелязва липсата на последователност при тяхната реализация, А. Пецо извежда следната зависимост от квантитетните характеристики: там, където имаме дълго *ē*, се развива *ije*, там, където има кратко *ě*, се развива *-je*: *mlijeko* – *mljèkava* (екавско

mléko – mlèkava); *bijèlo – bjelina* (екавско *bélo – belina*); *dijète – djèca* (екавско *déte – dèca*) (Ресо 1980: 139). Асим Пецо отделя специално внимание на дубровачкия говор, в който са отбелязани двусрични рефлески *ije < é* (ѣ) и *ije: bíèlo, rjéka, mǐèko*, срещащи се и в други говори, напр. в старочерногорските (Пецо 1980: 160). Тези успоредици показват, че наличието на дублетност при изговора на ят, особено по отношение на развитието на предпоставна йотация, не е рядкост за територията на южните славянски езици на диалектно равнище. Освен в района на Кукъска Гора, на територията на Албания изговор *lǐètnik//l'ètnik* е записан и в Дебърско. Може да обобщим, че този краен западен диалектен регион от българското езиково землище показва следните застъпници на ъ:

- прегласен нейотуван застъпник *e* (преобладаващ);
- непрегласен йотуван застъпник *ǐè* (факултативен, спорадичен);
- непрегласен, нейотуван застъпник *a* (реликтен, епизодичен).

Може да се предположи, че различните варианти показват двете посоки на развитие на ятовия преглас: варианти със стеснен йотуван изговор и варианти със стеснен нейотуван (затвърдял) изговор. Интересни са данните за наличие на вариантен якав изговор в изолирани случаи в Петричко: *л'àn//лен; гул'ам//гулём, гувǐàлница//гувèлница* (Цанов 1993: 146). Сравни сръб. и хърв. *hljèb//(h)lèb* (Скок 1973: 673), слов. *hlèb*, но с наличие на вариант *hlàb* (рожански диал.), според интерпретацията при интензивна редукция *e > a* (термин на Рамовш), „акане“, осъществено в пълна степен около XVI–XVIII в. (Увод ЮСЕ: 268).

Според описанието на Т. Попова (1976) липсва палатализация на консонантите пред рефлекс *é* на мястото на стб. ъ под ударение в селищата Широка лъка, Гела, Солища и Стойките, Смолянско. Смекчаването на съгласните тук се реализира, когато широкият застъпник е въвн от ударение: *б/л/èйа ~ б/л'/èйèш; сèка ~ с'èчèш; на/д/èнах – на/г'/èна; спум'èнèх, бл'èйèх, л'èтèх, флèз'èх, дрèм'èх* и др. (Попова 1976: 239, 242, 247). Тези примери разкриват палатализацията на предходната съгласна като специфично следствие от промяната на акцента при липса на стесняване на неударените застъпници на ъ в един от най-архаичните български диалекти. Сравненията показват, че докато пред тесните предни гласни *e* и *i* палатализацията и йотацията са по-силни, когато те са под ударение: *л'èк ~ лекчинè; йèсен ~ есенèс, йèкот ~ ечì* (Стойчев 1915: 8, 12, 13; Гайдаджиева 2011), широкият застъпник на ъ, според посочените записи от Смолянско, проявява своето палатализиращо въздействие, когато се намира въвн от ударение. Както вече бе споменато, диалектите в района на Банско, Разложко и Родопите се характеризират и с наличието на ударен квантитет. Вл. Жобов посочва появата на нови компенсаторни дължини, които придобиват фонологична стойност (Жобов 2004: 49). Вероятно наличието на ударен квантитет, който изпълнява функцията на допълнителен маркер на широките застъпници на ъ под ударение, е причината и за отсъствието на палатализация при тези условия.

Преглас на йотувано *a* (стб. *ia*)

В говора на с. Шишевец са отбелязани отделни случаи на преглас на етимологично *a* – явление, което е характерно преимуществено за източните български говори, като на запад се среща само в южния дял от българските говори в Беломорието и Корчанско (срв. БДА ОТ. 2001: к. № 48, 49, 52 и др.). То е отбелязано след съгласната *ч* в глагола *чѐкам*, след съгласната *ж* в глагола *жѐлам* 'плача': *È, тѹри вѹда, чѐкай!*; *Зачѐкайте!*; *Нѐ_жѐлай тѹг'е грѹбишта*. Явлението е отбелязано и в горанските села на територията на Косово (Младенович 2001: 93). В говора на с. Шишевец то е силно ограничено. В редица случаи след съгласна *ж* липсва преглас пред сричка с непредна гласна – *Тàман жàба и рìпа*; *жàбе*, а дори и пред сричка с предна гласна във от ударение: *гàйда е сос енѹ кѹжаче*. Не е отбелязан преглас след съгласната *ш*: *Па òма и на трѹп (на тjàлото) шàрка*; *Òфце во кѹшар*; *шарì_рѹка цѐк'е – планìнско, со бàлсам* (вид тревисто растение, което пуска сок и се използва за рисуване на кожата на ръцете). След съгласна *й* преглас на *a* не се реализира: *Йàрцова ўрда, йàхат, йàгне, йàрец, йàриче, кокѹшк'ино йàйце*. Вън от ударение е отбелязана формата *й̀зедат*, в която личи преглас *a* > *e* при елизия на *й*.

В корена на глагола *зная//знам* (стб. *знати, з̀нати*) са записани редица случаи с поява на гласната *o* на мястото на *a*, наред с вариантите *a^o* (звук *a* с акустично доловен лабиален изговор), *ъ* или *ъ^* (звук *ъ* с акустично доловена по-голяма степен на разтвора): *Па òти, знѹм_йа*; *Знà^oм, ми как*; *Знѹйш как йе*; *Ги знàме м̀ие ѹвийе. И стàре ги знѹ^ле. Мий што сме кàзале ги знàем ѹвйà р̀аботе и ги пр̀аим*. Наличието на тези разнообразни фонетични варианти според мен може да бъде обяснено като последствие от асимилационното въздействие на йотуваната носовка, която има разнообразни застъпници в говора.

Звук *ъ* на мястото на *a* се среща и в някои други случаи – напр. *з̀ѹдна н̀ѹга*. Явлението би могло да се развие като следствие от акцентни редувания *заднà_нога* > *з̀ѹднà_нога* > *з̀ѹдна н̀ѹга*, но тогава следва да го свържем и с наличие на редукция *a* > *ъ*.

Рефлекси на стб. заден ер *ъ*

По отношение на застъпниците на стб. заден ер в говора на с. Шишевец липсва единство. В различни позиции стб. *ъ* има различни застъпници в диалекта, като е отбелязана и съществена вариантност.

В позиция в коренна сричка под ударение се среща първична вокализация *ъ* > *o*, но често изговорът *o//ъ* е факултативен: *д̀ъш//дош, к̀ъбиле//к̀ѹбиле* – *Сàкаш д̀ѹш да ти в̀ърне сàмо во н̀ива т̀в̀уа (посл.)*; *Ако н̀ема д̀ѹш, ка к'̀е б̀иде в̀реме во л̀ето с̀уша*; *П̀ѹн к̀ѹга н̀ема р̀абота к̀р̀ѹсти к̀ѹбиле//к̀ъбиле*. Отбелязани са и случаи с изговор на закръглено лабиално *ъ^o*: *На Г'̀ѹрг'̀уф д̀ен', н̀е йе ў̀баво да не в̀ърне д̀ѹ^oш*. Много думи са отбелязани единствено с изговор *ъ*: *Т̀р̀ажи ка в̀ук во м̀ѹгла*; *М̀л̀анеста и м̀ѹска н̀е_зимай от д̀àлеко (посл.)*; *Р̀ук'̀е да ви ц̀ѹфтет!*

В думата *ръж* са отбелязани дублетни форми: *ъри//ори*, както и случаи с изговор на лабиално *ъ*: *Йа от ъри съм, ържан*. В редки случаи са отбелязани варианти на широк изговор на вокала в съчетанието, както и варианти с лабиален изговор: *Можи да не сѐйеш ти ъри, може; После бѐф белѐ ъри*.

Във формата на глагола *съм* в 1 л. ед.ч. сег.вр. се открива вариантен изговор *сум//сом*, спорадично и *съм*: *Сом стана̀ла воф са̀т пѐт ама прѐйде ден 'о, айде; К'е ѝйм во Булг̀арийа йа сум бу̀лгарка. Не-сум вѐче албанка; И йа сум бѐф во Лондон; Сум га на̀шла ст̀арица умрела. Сум нѐмала млѐкце да и да̀дем; Ми йа бѐз да се ф̀алим, ама йѐзик сум гу ф̀атила бѐргом, гу п̀омн'ам. М̀ужоф йѐзик, на̀шенѐчки. Бѐргом съм гу на̀учила; И йа сум се лу̀згала, ка сум бѐла ма̀ла, на кл̀аса сѐдма. П̀ърва съм б̀идена на т̀ѐрчан'е*.

При глагола *лъжа* е отбелязан изговор *а* на мястото на големия ер: *Дал не те ла̀жем*. При думата *лъжица* са отбелязани дублетни форми: *лѐжица* (по-често)//*ла̀жица*: *Зна̀ит лѐжица што йма во г̀ѐрне (посл.); Тра̀ска пра̀име. Кат йзедат вѐчера дѐца и к'е зѐмат двѐ ла̀жици и к'е тра̀скает низ сѐло, на Бѐджич*. В коренна сричка без ударение рефлексът на стб. *ъ* остава непроменен: *сон – сонѐт*.

В наставка се среща изясняване *ъ > о*: *дѐберок, какѐф, свѐкакоф, пѐток, пѐйадок (закуска), полѐсок (ограда от преплетени прѐти); рѐток (рядѐк), ска̀чок (скакалец), чѐтворток*. Срв. примери в контекст: *Мѐе ка̀раме с'а што оста̀нало – дѐберок; Какѐф лѐп йма, йма ли ъ̀ржан?; Албанск'и, т̀урск'и, ѝталск'и, бу̀гарск'и – свѐкакоф йѐзик измѐшано; После во чѐтвѐрток свѐдба, к'е п̀уйат*.

Изговор *о* е отбелязан и в представки: *К'е се со̀берат дѐца и вѝкает др̀угари; А, со̀сем ма̀ло, са̀мо за к̀снете*. Той се среща и в предлозите *во, со*: *во по̀друм, во са̀ба, во сѐлото; со зор, сос пари* и др.: *И во са̀ба (сутринта), во шѐс к'е ста̀нет; То̀йа га̀здата (чорбаджията) што му йе йма и ба̀вча, во сѐбота, во нѐдел'а изл̀изае во к̀мпанийа; Да се чу̀ди, то̀лко со к̀риѐйа, шо тра̀жи сос па̀ри; Со зѐр изл̀езле вѐк'е; На гра̀ница со Ф̀ра̀нца, со Мо̀нако*. Изясняване *ъ > о* е отбелязано и в предлога *кроз – през*: *Крос пенѐ̀ре; Кроз ни; От Шу̀ма крос В̀ра̀ниште*. Изясняването на голям ер се среща и в представки: *со̀брала, со̀вне (съмне)*.

Застъпникът на мястото на вмъкнат ер е различен в зависимост от фонетичните условия. Отбелязан е изговор *о* в думите *ла̀кот'//ла̀коч; нѐкот'//нѐкоч*, но *е* в думата *вѐтер*: *А па дол̀ни вѐтер на̀й дѐбри вѐтер йе*. При числителните *седем, осем* е отбелязан изговор *у*: *во сѐдум, изл̀изае; к'е йзл̀еши на ѐсум*. Същият е застъпникът и в наречието *веднѐж* на мястото на стб. малък ер: *П̀ърво йѐнуш ниѐ тѐле*.

Във формите за м.р. на миналото деятелно причастие се изговаря звук *о*: *Айде да зѐме на ф̀ил'ан мѐсто, че сум ти на̀шоф тѐлефон; И му до̀шол рѐт алба̀нѐу*.

В отворена сричка не е отбелязано запазване на гласната на мястото на ер: *К'е го за̀тнеш со ѐдна ла̀тица (паница) али за̀тка (запушалка); К'е*

фàти лèп (ще узрее), к'е го жниè. По Пèтуф дèн' се жнèло; Йа ткàме пèлена вòвна (вълнена).

В членната форма за м.р. ед.ч. на съществителните преобладава изясняване *о < ъ*: *И старецот што илàчи пìет; Мнòго ни ùмри грìпот; К'е вèрти кàмен'от; Йèзику нìе какòф си гу знèм гу збòрвìме нìе бұлгарско.*

В думи от чужд произход изясняването на ъ е непоследователно: *чàдър, бòкарче: млàнеста ìде нà-вода со бòкарче от зèм'а.* Обликът *бòкарче* вероятно е получен чрез метатеза от *бькòрче*.

Запазването на звук ъ е характерна особеност на крайните северозападни говори (БДА ОТ. 2001: к. № 1). Според Р. Младенович в говора на Гора тя е проява на „балканизъм“, защото вокълът ъ не се явява застъпник на стб. *з* във всички позиции (Младенович 2001: 89). Това по-скоро доказва връзката на този диалектен район с българския езиков континуум, където изясняването на вокала само в отделни позиции е добре познато явление в различните диалекти (Шалерт 2013: 187–241).

Рефлекси на стб. задна носова гласна *ж*

Характерна особеност на говора на с. Шищевец е, че както и в диалекта на други селища от Гора, тук не се открива единен застъпник на стб. *ж*. Това е една от особеностите във фонетичната система на диалекта, в която най-ярко личи средищното му положение между крайните северозападни и югозападни диалекти.

Както в северните говори от географската област Македония, в моравските и съседните им погранични говори, в диалекта се среща рефлекс на стб. *ж* > *у*: *бубрек, губ'аник* 'вид тестено изделие като баница', *гòлуп, голубица, гòлуби, гулупчин'а, гусак, дубулка* 'проходилка', *задубило* 'проходило', *уздубим* 'поставя в изправено положение сноп' (срв. БЕР: т. 1, 441); *кук'а, кучна змиа, муш, мудра* 'кротка', *напуди, облук* 'предна извита дъска на съмар', *рука, ружица, рукатка* 'сноп житни класове, които се хващат в една шепя, ръкойка', *пòдрука* 'мишница'; *пут* ' (но в единични примери *пот*), *скуп*. Срв. примери в контекст: *Ка бубрек во лòй; Гуск'ино йайце; Ракийа ìе мудра сàмо кога ìе зàтворна во шйше; А си мўжена; А ти се натўжило; Напуди йа мачката; Сноп голèм к'е биде – ружице, ружице, рукатк'е, рукатк'е. Рук'е врèджеш, к'е го зàвийеш... и к'е го кòлеба (люлее); Ако нè знаш што е дòбро, прàшай што ìе скўпо; апреш к'е йàхат кòни свì свàтои по пут'; Йèн пут' ги найе пàре; Да го вèршим во гўмно к'е го уздубиме.*

Застъпник *у* се открива и в началословие в думите *йўже* (но и единични примери *йòже*), *йўжица* 'врвчица от слама за привързване на снопи' – *Праф ка йўже во врèк'а; К'е напраиме еднà йўжица.*

В редица думи на мястото на стб. *ж* се открива застъпник *ъ*: *зъби, гнèsни, кълем, кътник, събота, съит*: *Кà к'е ìзлагат зъби вàриме кòломбок'; И к'е се кълет во пèт. Сàмо сос òвийа – со йайца четìресе дèне и со сол'ца кълале мàлово; Па и òвде сьшито бўгарск'е са мнòгу лàфой.*

В много случаи се среща дублетен изговор *ъ//у*: *мъчно//мучно, късна* (хапна малко, откъсна – вероятно образувана от основа *къс* – праслав. * *ka(d)sъ* (БЕР: т. 3, 226), но и близка по облик и значение с общобългарското *вкуся* < стб. *въкоусити* (БЕР: т. 1, 160), *но кус*. Срв. примери в контекст: *Мъчно е, велѝ..., немой да куптуисам (да разбере) ≠ мучно е първо, велѝ; куси рѹкаве; Кусо (кратко) време; Късни (хапни, опитай) сѣга; Ако млѣко се бийѣше (прекъснеше) къснува (хапва) зѣле; Кай те късало (ухапало) кѹче.*

В думата *гъз* е отбелязан дублетен изговор *ъ//а*: *Крѣва се телѝ, вѣла гъз го бѣли; Шо к'е пѣли гъз во кѣприве, по-ѹбаво дѣ_дига. ≠ Стѣни гѣзу, се до тѣбе к'е ме тѹр'ат* (посл.). Рефлекс *а* е отбелязан в думата *пѣйак*.

Трябва да отбележим, че изговорът *ъ* или *у* е различен в едни и същи думи в близките селища в Кукъска Гора – напр. в с. Борѣе в думата *зъб* е отбелязан изговор *у*: *Чѣсти зѹбе да му бѣдат*. Бор. Но и тук се срещат редица примери с изговор *ъ* на мястото на *ж*: *къпина, Се къпет за Г'ѹрг'евден; Да те ѹкъса; За пу пѣт'; стѣнала.*

В някои думи в говора на с. Шишевец е отбелязан и застъпник *о* на мястото на стб. *ж* – *поп, пѣпук 'пѣп'; пѣпушче 'пѣпна връв': Стѣвиле вѣвна на пѣпут. Гѣр'еле мѣло вѣвна, ѡфчина вѣвна... И к'е ѹа нѣпраи брѣшно и со нѣа ми го сѹшили; И со нѣго му ставѹа на пѣпукот; От пѣпушче до плѣцента.*

На тази липса на единство в рефлексите на стб. *ж* в говорите от областта Гора обръща специално внимание и Ев. Христова (Христова 2008). Подобни отклонения от изговора *у* са отбелязани и в северозападните погранични говори на територията на Р България. Така напр. Р. Божков отбелязва изговор *копѣна* при наличието на редовен застъпник *у* < *ж* в Царибродския (Димитровградския) говор (Божков 1984: 28). Авторът отбелязва, че това е изключение от рефлекса на *ж* > *у* вън от ударение. Същевременно от картата на явлението личи, че то обхваща изцяло царибродския говор (Божков 1984: к. № 3, с. 163). Същият рефлекс – *копѣн'е* при обичаен изговор *у* на мястото на *ж* под и извън ударение е отбелязан и в говора на Ново село, Видинско (Младенов 1969: 30). Тази дума показва отклонение от редовния застъпник *у* < *ж* в диалекта и в годечкия говор, но тук нейният изговор е *капѣна* (Виденов 1978: 32). Застъпник *а* тук е отбелязан и в думата *патѣка ≠ пѹт, пѹтлѣ* (Виденов 1978: 32). М. Виденов обяснява случая *капѣна* като следствие от народната етимология и връзка с глагола *ка̀пе*, похабява се – за плод'. Това обяснение очевидно е неприложимо към изговора *копѣна* в Царибродско, Ново село, Видинско, и *къпина* в с. Шишевец. Неприложимо за района на Гора е и обяснението на *ъ*-рефлексите на голямата носовка като влияние от страна на книжовния български, защото информаторите живеят изцяло в чуждоезикова среда. Що се отнася до влиянието на съседните български диалекти, то е твърде разнообразно (рефлекс *у* от север и северозапад; рефлекс *ъ* от запад и югозапад, но в близко съседство – и с рефлекс *о*, рефлекс *ъ* и *ѣ* от юг – вж. БДА ОТ. 2001: к. № 21). Това според мен дава основание да се търсят причините за разнообразието на рефлексите на голямата носовка във вътрешните развойни тен-

денции в диалекта, още повече, че явлението не се проявява само при говора на това селище. Отклонение от обичайния застъпник на носовата гласна на големи диалектни територии се открива например и в наречието *вѣтре* (БДА ОТ. 2001: к. № Ф 24): *Чѣшми нѣ нѣ смѣ ѝмал'е нѣпреш вонѣтра во сѣлото // Лѣжѣца вѣтре да се вѣзи (влачи); Тѣе пѣтки (клончета, които се слагат на нивите и по портите на Герг'овден) нѣ_ги стѣвѣет вонѣтра, к'е ги нѣсет нѣдвор; И мѣло мѣсло вѣтре*. Отклоненията в посока към ъ биха могли да се обяснят във връзка със смесването на рефлексите на стб. гласни ж и ъ, което е широко разпространено в българското езиково землище. В близкото с. Борйе е отбелязан изговор *вѣтре//внѣтре: Во кл'убот вѣтре, во кафене; Флѣзите внѣтре, не сѣдите нѣдвор*.

Според Б. Цонев изговорът у в крайните северозападни говори е чужд за българския език, но свойствен за косовско-моравските говори. Той дори не го включва в класификацията на българските диалекти по изговор на голямата носовка (Цонев 1984: т. 1, 408–419; т. 2, 382–384). Примерите от с. Шищевец, които имат успоредици и в други селища в региона, показват, че не е изключена възможността изговорът у да е следствие от вътрешни развойни тенденции. Възможно е той да се е развил от предходен изговор ъ, ъ₂ > о с последваща прелабиализация. Преходът на о > у се среща в този диалект (вж. по-долу) и е разпространен и в други диалектни области в българското езиково землище.

Докато рефлексът на ж > у е типичен за крайните северозападни и пограничните говори, то наличието на рефлекс ж > ъ е типично за крайните югозападни говори (БДА ОТ. 2001: к. № 21). Но и в този случай липсата на единство се явява характерен белег на ареала. На първо място изключение в него правят говорите в Г. бърдо, Дебърско, където се среща рефлекс о. От някои публикации обаче личи, че в диалекта на селищата от Г. бърдо – напр. с. Стеблево, изговорът о // ъ на мястото на стб. ж често варира (Петкова 2005). Вероятно това се дължи на фонетичната характеристика на звука в традиционния говор, която някои определят като лабиално а̣ или широко, отворено ѓ (Бояджиев 2007: 54). Съвременните записи от Преспанско – с. Връбник, Мала Преспа, в някои случаи показват изговор ъ^а – звук ъ с по-голяма ширина от обичайната, без наличие на лабиалност: *Иѣ, да ти дѣдам, да си ѝмаш за по пѣ^атот*. Както личи от примера, този звук се намира във фонетичното обкръжение на гласните о и о < ъ в членна морфема. Според Ев. Христова, която изследва специално този диалект, рефлекс ъ на стб. ж е характерен за него, включително и в случаите със запазен остатъчен назализъм, които са с вокален елемент ъ (Христова 2003: 77). Наред с това тя посочва и думи със застъпник о – *ѓгл'ен* (след изпадане на в) и *пѓдѣче*, както и изолирани случаи с изговор ом: *клѓмку* (Христова 2003: 77), които отдава на влияние на долнопреспанския говор. Според Бл. Шклифов (Шклифов 1977: 26–27) този диалект не е единен по застъпниците на ж. В част от селищата се среща застъпник ъ и случаи с разложен назализъм с вокален елемент ъ – ъм, ън, както в костурския говор. В други селища се наблюдава вариантен изговор ъ//ѓ, отбелязан

в началото на думите и в по-широк ареал: *й̀ток//й̀ток*. Наред със случаите *к̀д̀мко*, *п̀нок* с изговор *о*, тук се срещат и случаи с изговор *у*: *кус*, *гнус*, *г̀улап* и др. Специално е отбелязано наличието на четири вида застъпници на стб. ж в думата *р̀ка*: *р̀ка*; *ра̀ка*, *р̀оче*, *нар̀учина* в долнопреспанско (Шклифов 1977: 26–27). Следователно наличието на вариантен изговор на мястото на ж може да се определи по-скоро като правило, отколкото като изключение в региона. Към факторите, които способстват за подобно състояние на съвременната фонетична система на диалектите, бихме могли да посочим отсъствието на каквото и да било трайно въздействие на норма, която може да влияе по посока на унификация на отделните случаи. Поради това тук се развиват разнотипни процеси на фонетични или морфонологични аналогии в старите опозиции при гласните *а ~ ъ ~ о*. Ив. Кочев посочва успоредици на тази пъстра картина на застъпниците на стб. задна носова гласна и в източната част на българското езиково землище – в говора на с. Тихомир, Кърджалийско (Кочев 2010: 94–95). За говора на с. Бобошица, Корчанско, който е носител на източнобългарски диалектни особености в крайния югозапад, е типично запазването на разложен назализъм с вокален елемент *а*. Записани са обаче и примери с изговор *о* в думата *м̀дор* ‘кротък, разумен’: *Па д̀д̀бри л̀уди се, д̀д̀бри, м̀д̀дри. М̀д̀дри се б̀лгарите и умни та̀ка, работливи, земедел̀ци, д̀д̀бри, м̀д̀дри, ч̀исти*. Изговор *ъ^а* е записан като факултативен вариант в думата *ск̀п* в речта на жена, която не е напускала за продължителен период родното си село и пази добре диалекта: *За то̀ шо ѐсти и ск̀ъ^ана, за то̀ се прод̀ава м̀ногу ск̀ъ^ана рак̀ййата, и што ѐсти ч̀иста ≠ И д̀д̀бре со ск̀ъ^апи нешт̀ата, во Тир̀ана има па̀ре, Зош ѐсте м̀ного ск̀ъ^апи*. И в нейната реч са отбелязани и някои дублетни форми с изговор *а//ъ^а* – широк изговор на еровата гласна с акустично впечатление за наличие на лабиален елемент в артикулацията: *ра̀це//р̀ъ^аце* (срв. посочените по-горе примери от долнопреспанския говор): *Ний работ̀име со р̀ъ^аце м̀ногу. С̀ега не се т̀ернет т̀елка со ра̀це да работ̀ат; Ѐсти работ̀ана со р̀ъ^ака во ра̀збой*. Наличие на изговор *а[^]*, както в Преспанско, в говора на с. Бобошица е отбелязан в думата *к̀ъца*: *И свй̀ете ка̀шите аку ним̀ее сес нешт̀а, ни б̀ее жен̀ете никок̀йра* (домакини) *≠ Сак̀вийе веиш̀ди не се в̀етем* (само) *во к̀шит̀ата м̀йа – сй̀ете ка̀шите* – с рефлекс *ъ* във от ударение. Трябва да се има предвид, че при тази дума в българските говори в Албания най-широко е разпространен фонетичният облик *к̀ук`а*. Срв. посочените по-горе примери от Пуст.; *Сьй̀етне, утк̀ъде б̀еше изг̀онету с̀елуту, ут пет-шеснай̀сее к̀ук`и ост̀анаа с̀едум*. Шулин, Мала Преспа; *Кл̀енйе са й̀мали н̀еколко ку`к`и*. Гиневец, Голо бърдо; *О̀вде ни са ку`к`и*. Ореше; *Н̀е ти е ку`к`а д̀вде*. Шищевец, Гора.

Изговорът *ъ^а* има успоредици в говора на Ропката (Керемидчиева 1993: 20–21). Според Сл. Керемидчиева в този диалект звукът се явява като застъпник на четирите старобългарски гласни – особеност, типична за родопските говори. От примерите от говора на с. Бобошица личи, че и тук *ъ^а* се явява както на мястото на ж, така и на мястото на ъ. Изговор *ъ^а* в говора на с. Бобошица

не е единствената успоредица между този диалект и архаичните източнобългарски родопски говори. Любопитно е напр. съвпадението на вида на частицата за образуване на бъдеще време на глаголите *жда*. Според Ст. Младенов (Младенов 1979: 128) звукът ъ^a се характеризира като „едно отворено ъ , което прави акустичен ефект на a подобно на $\hat{o} - o^a$. Вл. Жобов (Жобов 2004: 33–35) прави преглед на редица случаи на особености при реализацията на гласната ъ според интерпретацията на данните на експерименталната фонетика. Той посочва изговора в банатския говор, в който е налице изместена назад артикулация на гласната ъ в с. Лещак, Маданско, където звукът се отбелязва като ъ^o с варианти ъ^+ и o^b , а същността на артикулацията се свежда до по-задно учленение, както и в с. Върбина, Ардинско, и в цитирания по-горе говор на Ропката. Според Жобов развитието на ъ в посочените диалекти е паралелно със споменатото вече развитие на по-задан изговор на гласната a (Жобов 2004: 42).

Едно от интересните отклонения от рефлекса на $\text{ж} > \text{ъ}$ в района на крайните югозападни говори е рефлексът $\hat{e}$ в говора на селищата Вевчани и Радожда, Стружко. Сходни примери са отбелязани и в говора на Бобошица, Корчанско: в думата *кът* – *tàmo na k'èndo*. Данните на експерименталната фонетика за диалектите на Вевчани и Радожда, Стружко, сочат наличието на задно a , наред със затъпник $\hat{e} < \text{ж}$ (Жобов 2004: 41, 42). И според Мазон (Мазон 1936: 17) гласната a в говора на с. Бобошица се характеризира със среден тембър между средното a (фр. Paris) и задното a (фр. râte). Паралелни особености се наблюдават и в еркечкия говор, където застъпникът на ж традиционно се бележи с $\hat{e}$. Това ни дава основание да свържем и в този случай отклонението от рефлекса на ж с характерното за редица старинни български диалекти, в това число и за диалектите в Албания, наличие на по-задно учленение на гласните a и ъ .

Изговор $\hat{e}/e$ на мястото на стб. задна ерова гласна е отбелязано и в говора на с. Шищевец – срв. в съществителното *к'èделка*, както и в корена на местоименното наречие *к'е//к'è*, макар че е отбелязана и форма *кùде*: *Кùде има кòза и мàгаре – фùкара мèсто*. Формите *к'èде//к'èде*, *к'е//к'è* са значително почести: *К'èде, а к'е м̀ине т̀ам?*; *К'è ми са дèца?* Характерно е, че същият изговор се среща факултативно и при местоименното наречие *кòга//к'èга*: *К'èга д̀ава̀ет – зèми, к'èга т'èпат – бèгай*. Подобни примери в горански говор са отбелязани и в с. Борйе: *кеде*, прилагателно *кедешен*, както и *кеделка*, *кеделче*, производни от *кедел'а* (Докле 2007: 453). Факултативно изговор $e//\text{ъ}$ в говора на с. Шищевец се среща в думата *мешк'̀аница//мьк'̀еница//мьшит'̀еница* (мътеница, айрян): *К̀аве со мешк'̀аница*. Сходни примери са отбелязани в горанските говори на територията на Косово: *ме'̀еница* (Младенович 2001: 94). Според мен фонетичният облик на тази лексема ясно показва, че появата на изговор e е пряко свързан с наличието на палатална среда.

Освен в тези думи рефлекс e , рядко e , на мястото на ж е отбелязан в глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр.: *Гòтвй̀ет за свàдба за ...годèш, гòтвй̀ет*

во казан гòле; Ка к'е дòйдет; И во сèло òрет и за кòмпире; Прàштайе ги да дòйдет дòма; Пуйк'е во йèсен го сийет ъри.; сèа со трактор òрет; Вòлой к'е го тèгне. И в тази позиция понякога се срещат дублетни форми: *цѝфтет//цѝфт'ат* (по рядко): *Да цѝфтет цѝвкин'а ≠ Да ви цѝфт'ат нòзете*. Във формата за 3 л. мн.ч. на глагола съм – кн. са се среща изговор у или е. В редки случаи е отбелязан и изговор а: *Тийе су нàши òвде; Йèзици су ùбаве свè ≠ Зел'àници се от зèле, со кòмпире, зèле, го бѝркает; И вàк'е су ги прàиле; Сàми са òиле?* Наличието на форми с изговор е в глаголните окончания свидетелства, че в диалекта се развиват общобългарските процеси към преглас на застъпниците на стб. ж в палатална среда. Съжителството на формите *су//се (са)* доказва, че рефлексът у на стб. ж в диалекта вероятно е вторичен, получен след лабиализация на рефлекс ъ > о > у – явление, което е било подпомогнато от процесите на първично изясняване на застъпника на задната ерова гласна ѝ > о в диалекта.

Рефлекс на сонантно *p* в говора

В говора на с. Шишевец на мястото на сонанто *p* се е развило съчетание от звук *p* и вокален елемент ъ. В единични случаи е отбелязан изговор на сонантно *p* между съгласни при отсъствие на вокален елемент: *Со крвот от црèвото мож да уздрàве на всèшто; Тùри гу гùнче да нè ти се изгрчка (измачка)*. Р. Младенович на практика посочва същият рефлекс за горанските говори в Косово: *арш, арбет (грѝбнак), арка* и др., но описва наличие на сричкотворно *p* в позиция между съгласни (Младенович 2001: 90).

Отбелязани са следните примери на изговор ър в jednosрични думи в диалекта на с. Шишевец: *Сàка да бидеши бѝрс и да ти врати ùм; На_вѝрв гòдина; Кѝрт зèм'а шо га рùе, прàй кùпол'; Ка тѝрн во нòга*.

В позиция пред една съгласна преобладава изговор ър: *бѝрлок (боклук); гѝрлим, гѝрди, дѝрво, дѝрле (гурели), дѝрна, гѝрне* и др. Срв. примери в контекст: *Йàдеш пачà_гѝрне; На àкиам (привечер) к'е ùдет к'е кѝриет н'òтк'е, от вѝрба; И сèло се изгѝрдело (загрозило). Не остàнале млади; Вòвна к'е те чèше на мѝрша (тяло); Пѝрпùлица (пѝтпѝдѝк) – кùа пùе дèн'а из нùве; Го бòли сѝрце дèте; На тѝрка (надбягване с коне) ги вàдеа, ги тѝрчаа; È, што ùма да го тѝрнеш (теглиш, тѝрпиш), к'е го тѝрнеш; ѝрбет//рѝбет (грѝб) – Мàчка на ѝрбет не пàднуа*.

Изясняване на вокалния елемент е отбелязано в местно име: *Илиовò бòрдо*; при глагола *вòржем//вòрцеш*: *к'е ми а вòрцеш*. Дублетни форми са отбелязани при глагола *вѝрне (вали)*: *Нèйе пàчно (ясно) врèмето, òблочно, от к'е зàвѝрне дѝш; Ама дòш ùе вòрнаф, бò, бò, бò! // Аку вѝрне дѝш нèма змийе, ùма бèрек'ет, ако вѝрне дѝш*.

В глагола *вратим (вѝрна)* и други производни от същия корен е отбелязан вокален елемент а: *Ми ùа вратиà зèм'а; Врати се на хѝрбет да се гр̀иеш; вратиà (растения от рода на папрат)*. В същата позиция са възможни и дублетни форми: *К'е ти се зàврати ум; к'е ти се завѝрти ùм*. Изговор а е

отбелязан и при прилагателното *bàpsavo* (нечисто, мръсно) и производните от него: *Òвде е б̀арсаво; Л'̀уси, си се изб̀арзила. Си с̀едела на з̀ем'а.*

В позиция пред две съгласни обикновено вокалният елемент запазва предпоставното си положение: *г̀ърнице; г̀ъркл'ан; К̀ърстовден*"; *к'е го ф̀ъркаш (изхрачваш), ф̀ъркнех, както п̀ърстен; Да те б̀ърцине (да те пипне, да те докосне, да те закачи); Па че те б̀ърцине; Да изб̀ърцикаме; га в̀икайе в̀ърска; И б̀абу к'е ѝа б̀ърцика; кр̀ъцкан (препечен) л̀еп; Во г̀одина н̀емалу и зам̀ързн̀атица (поледица) òвде; По-̀убаво п̀ърдлива, н̀ебо з̀òрлива; И п̀лака (старецът) го ùтенаф б̀аба, го ùзм̀ързнаф; С̀ърбско да з̀òрет в̀ак'е на б̀ързина; кòсме, г̀рива, в̀рп̀т̀еница (г̀р̀бнак) кòн'ова; Со єна ст̀ара м̀айка, ст̀ара и х̀ърбава (г̀ърбава).*

Дублетен изговор *ър//ръ* се открива в думата *м̀ръсно* 'блажно': *А̀ко ми ѝе к'òше г̀н̀сно, г̀ърло ми е м̀ръсно (посл.); Н̀е_е м̀ръсно м̀л̀еко.* Изговор *ръ* е отбелязан при съществителните *кр̀п̀че, кр̀ч̀м̀ар* – *Да б̀иде п̀ристалò кр̀п̀че; Да го ù̀дет кòкошк'и кр̀ч̀м̀арò д̀е, а̀ма н̀е.*

При глагола *тр̀г̀на* са отбелязани дублетни форми: *Т̀ъргни го маг̀арето // К'е тр̀г̀неш по д̀ъши, аку си б̀ес ч̀ад̀ър тр̀е́ве да к̀уп̀иши ч̀ад̀ър, к'е те ф̀ати д̀ò'иш.*

Рефлекси на сонантно *л* в говора

Застъпниците на сонантно *л* в говора на с. Шищевец се характеризират със значително разнообразие. Обща особеност е загубата на сричкотворността и развитието на съчетание с вокален елемент. По-нататък вокалният елемент се запазва или непоследователно се подлага на лабиализация *ъ > о*, като получената гласна се подлага и на допълнителни промени. Съгласната *л* в някои случаи изпада, а в други се лабиализира във *в//ф*. Специфично отклонение е отбелязано при глагола *г̀л̀т̀нем*: *Отвори се з̀емн'а та ме г̀л̀т̀ни (посл.); Ни да ù̀д̀еши, ни да ги г̀л̀т̀неш (посл.).*

В едносрични думи се среща изговор с вокален елемент *ъ* и изпаднала съгласна: *к̀ъфк (к̀ълка),* както и дублетни форми с изговор *ъф, љв//оф, ов*: *Ж̀ъфт, п̀л̀айетен (светъл, светлосин) // З̀е́лен, св̀етен (червен) ж̀òфт.* – срв. *ж̀òфта* и *ц̀ърна з̀м̀йя.*

В прилагателното *д̀лък//д̀лак (д̀ълъг)* се реализира дублетен изговор на вокалният елемент, поставен след ликвидната съгласна: *М̀нд̀у ѝе д̀лък п̀ут; Òп̀аш_д̀лак, се се б̀р̀ани да не га к̀ъсайе б̀убал'ке.* Същото прилагателно обаче е отбелязано и със съчетание *лъ*: *Др̀в̀о най-д̀л̀го го в̀икайе в̀ук (най-д̀ългата хоризонтална г̀реда на покрива).*

Съчетанията *ол, ов* се срещат редовно в средисловие в позиция пред една съгласна: *И з̀òлвата, с̀естра Г̀ъз̀имова, па к'е д̀еца ѝе; От вòвна и св̀екакве б̀òйе; м̀армарче, св̀иленче, вòвненче* (малки кърпи за глава, които се слагат на гроба на млад човек). В прилагателното *п̀лно* е отбелязан дублетен изговор: *пòлна м̀есечина // и м̀еста ù̀маме пòвно.* Отбелязано е отклонение при съществителното *с̀ъ́зве*, в което гласната *ъ* не се променя. След съскави съ-

гласни в думите *стѣбица*, *сѣнце*, където се пази гласната ъ, съгласната л изпада: *Се на стѣбице к'е одиш, за да иѣдеш во кук'ата*; *Сѣнце не се покрива со рѣшето* (посл.).

След лабиални съгласни на мястото на сонантно л се развива гласна у: *Вук има надвор*; *Йѣбуку от йѣбуку пѣнуа* (посл.). Но при глагола *мѣлза* (доя) и неговите производни са отбелязани дублетни форми с вокален елемент ъ//о: *Мѣлза крѣве, ѡфце*; *Замѡзната* (дойна) *ѡфца ѣе за йѡгн'ене*.

В думи от албански произход се изговаря съчетание ъл: *Ѡдбирай коѡо ти пѣлчѣса* (*хареса*). Въпреки наличието на подобни примери, според мен заключението на Р. Младенович, че запазването на гласната ъ в горанския говор се дължи на влиянието на балканските езици (Младенович 2001: 133), трябва да се ревизира. Наличието на многобройни примери с отсъствие на първично и вторично изясняване на гласната като застъпник на стб. голям ъ, стб. ж, както и в съчетанията *ър*, *ъл*, показват по-скоро, че диалектът е обхванат от тези процеси в по-ново време. Може да се предположи, че в случая първичната вокализация ъ > о не е проведена напълно, а промените ъ > о//у на гласните са свързани по-скоро с процеси на лабиализация на вокала на мястото на ъ (сравни и лабиализацията на сонанта л > в), отколкото с процесите на първичната вокализация ъ > о.

Изговор на група чер-

В говора на с. Шишевец на мястото на група *чер-* се развива *цър-*: *Църн, пѡ- пѡ* (*леле*); *ѹ, со тѡкоф църн!* *Мѡло се зѣмает църни и бѣли!*; *църн кон'*; *со църно цѹбе* (*жесет*); *Ме знѣйат ка йѡгне църно во ѡфце*; *От сѣло надвор вѡда напрѣш сме църпеле* (*пѣлнили*); *Единѡсет ги църпет* (*навършва, изпѣлва*) *сѣга*; *Вѣме к'е нѹштити, к'е нацѹ "рпе* (*напѣлни*) *вѣме и к'е се йѡгни*.

В диалекта се изговаря *црѣшн'а*, но и *црѣва*, *црѣво//црѣво*: *Чѡрба от црѣва / за слѣпѡ_црѣво*. Последната форма може да се свърже освен с група *ър* и с изговора *а//ъ* след затвърдяване на съгласната *ц* пред застъпника на стб. ъ.

Застъпници на стб. преден ер ъ

В коренна сричка на мястото на стб. ъ се развива гласна е: *ден, лѣко, тѣнко* – *Кѡй т'ѣнкото се кѣни* (посл.); *тѣнчало* (*точилка*). В някои думи е отбелязано факултативно широк изговор на е: *темно//тѣмнина*: *Свѡка пѣнина има свѡѡа тѣмнина* (посл.); *Тѹѣе го вѣвае л'ѣниште. ѹ сѣеле лѣн тѹка*. Явлението може да се свърже с аналогия на застъпника *ѣ* на мястото на стб. ъ, които са във връзка с наличието на мекост на предходната съгласна. Според А. Тотоманова ъ е най-задната гласна и в резултат на това е смекчавала предходните съгласни в по-слаба степен в сравнение с ъ и (Тотоманова 1992: 80). В съвременната фонетична система на говора на с. Шишавец наличието на предходна мекост на съгласната пред *е*, което се дължи на различни фонетични условия, в това число и на развоя на стб. ъ, при съвпадението на звуковата стойност

на рефлексите на тези гласни по място на учленение създава условие те да се уеднаквяват и по степен на разтвора.

В думата *днес*, *днеска* са отбелязани и случаи на дублетен изговор: *дѐнеска*, но в единични случаи и *д̀анеска*.

В крайна сричка вън от ударение също е отбелязан рефлекс *e*: *г̀оролек* (*иглика*); *ж̀еден*, *л̀есен*, *с̀итен*, *т̀енчен*; *гл̀ушец*, *гр̀афчец*, *й̀арец*, *й̀е́чмец* (*болест на окото*, *ечемик*), *к̀онец*, *л̀ебец*, *л̀учец*, *п̀алец*, *п̀рампорец* (*зв̀енец за овца*), *свир̀исинец* (*стоножка*), *т̀аванец* (*небце*), *ч̀упец* (*овен без рога*). В думата *ог'ен//ог'ин* се среща двойк изговор: *С̀уво д̀ърво к'е кл̀ай во ог'ен*; *П̀али се ог'ин во т̀айа д̀ържава*. Справката в *БДА ОТ* показва, че фонетичният облик *ог'ен* се среща в сравнително малки райони в западния и източния дял на българското езиково землище (БДА ОТ. 2001: к. № 17). Те фактически се явяват част от един общ ареал с изговор *и* на мястото на вмъкнатия ер – *огин*, *огин*. Подобен фонетичен облик лесно може да бъде обяснен като следствие от редукция на гласната *e* на изток, но не и на запад, където явлението е доста широко разпространено (Врачанско, Софийско, Босилеградско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Велешко, Петричко, Сярсско, както и в Солунско, Воденско – райони, в които диалектните особености от източнобългарски тип са по-широко разпространени). Въпросът е важен с оглед на наличието на случаи с преход *e > и*, отбелязан и в други категории думи в говора на с. Шишевец (вж. застъпници на гласната *e*), както и изобщо за наличието на особености от „източнобългарски тип“ в диалекта.

Застъпници на стб. предна носовка *ǃ*

В позиция в началословие е отбелязан застъпник *e* обикновено при наличието на начална йотация: *Й̀е́чмен е така̀ п̀о-ц̀ървен*; *Й̀език к̀оск'и н̀ема*, *а к̀оск'и к̀ърши*; *Й̀а̀ й̀мам дв̀ей̀ й̀ет̀ърви*.

В позиция в средисловие под ударение и вън от ударение застъпникът също е *e*: *й̀ар̀е́бица*; *й̀ар̀е́бичине*, *к̀л̀етва*, *м̀есец*, *п̀етле*, *п̀редеш*, *р̀ет*, *т̀ежат*, *уб̀ий̀а̀гнета*. Както личи от примерите, в единични случаи е отбелязан широк изговор на мястото на стб. малка носовка с предходна мекост на съгласната: *Р̀ечи п̀латиф*, *р̀ечи на п'̀ет м̀еста п̀латиф*. В духа на традициите на сръбската диалектология формата може да бъде обяснена като наличие на „отворен“ изговор на *e* под ударение. При глагола *гледам* също е отбелязан рефлекс *e* с наличие на мекост на предходната съгласна: *А гу гл'̀еат св̀е, ин̀терес̀антен*. *Д̀евет п̀ути к'е гу гл'̀еда*: „Гл̀ей, гл̀ей к̀а се й̀е нап̀райл!“ . Характерно е, че след изпадане на съгласната *д* от корена освен вариант *гл'̀еам* се развива и вариант *л'̀ай* – с широк изговор на гласната на мястото на малката носовка: *Л'̀ай д̀вайа*; *Л'̀ай*, *Л'̀уси*, *к̀оприве*; *К'е ст̀анем*, *л'̀ай*, *на с̀аат п̀ет*. Същите примери са отбелязани и в горанските села в Косово (Младенович 2001: 426). Дори и да имаме предвид факта, че тези форми са получени след вторични асимилационни промени, трябва да отбележим, че те имат успоредици, записани от Г. Митринов в тракийските говори (Антонова, Митринов 2011: 57).

При глагола *взема* са отбелязани дублетни форми с изговор *ъ//е*, чиято поява може да се обясни като последствие от смесване на носовките: *А ти не шч'еш да зѐмеш албанска? ≠ Да въз'меш нѐвеста отв'аде* (срв. стб. *възѣати, възѣмаѣ*).

В позиция в краесловие застъпникът *е* не се променя: *й̀дгне, й̀аре, п̀иле, т̀еле*.

В позиция след шушкави съгласни застъпникът *е* се запазва: *ж̀еден – Рй̀ека г̀ази, ж̀еден х̀оди* (посл.); *Ч̀еда што им су во Англии́а им пра̀штает, им да̀вает*.

Застъпници на праславянските съчетания **tj, *dj*

Както рефлексите на стб. голям ер и голяма носовка, така и рефлексите на праславянските съчетания **tj, *dj*, проявяват особености, в които проличава специфичното положение на диалекта на с. Шищевец между крайните северозападни и крайните югозападни говори. Най-характерното при тези застъпници е, че в тях ясно проличава ролята на палатализацията на съгласните *t* и *d* за появата на различните рефлексии – съответно *t' > k' > k''* (*при силна мекост*) *> ч*; *d' > z' > z''* (*при силна мекост*) *> џ*. Както при застъпниците на големия ер и голямата носовка, така и тук най-вероятното обяснение за наличието на чести варианти е жизнеността на фонетичните явления в диалекта, която се дължи на специфичното му местоположение – далеч от влиянието на кодификационен център и на границите между две диалектни области.

Както е известно от старобългарски език, съчетанията *шт, жд* се развиват не само от **tj, *dj*, но и от съгласковите съчетания **ktj, stj, zdj, skj, zgj* (СТБГ 1993: 121). Поради общността на тяхната фонетична реализация още от старобългарския период, както и поради възможността за провеждане на аналогии между етимологично различните фонетични рефлексии, те ще бъдат проследени общо в диалекта. Освен името на селището *Шишѣец* са отбелязани и редица други примери с наличие на съчетание *шт*: *штѣрбаво, п̀ушта, у̀лиште* 'плетен кош за пчели'; *се врѣшти* (за коза); *На Байрам к'е расипет, ка к'е д̀ойдет от гр̀обишта к'е да й̀адет л̀еп; И г̀ушѣра го т̀ена; Лош̀ошѣтине ги о̀стайле свѣ н̀азат от овй̀а д̀ен'е, о̀т Г'̀ург'евден н̀ататак к'е й̀е за у̀буво; Па̀ пра̀йме нѣшѣто за тй̀е; Ми нѣма нй̀шѣто со м̀ене; Маг̀арето му т̀екнало за во т̀ѣрн'е от пол̀аниште* (посл.).

Наличие на застъпници *к'* е отбелязано в думите: *вѣк'е, н'̀дейк'е, вру'к'о, н̀афак'а* (успех, пожелание за успех): *И н'̀дейк'е от у̀рда нѣма, нй̀шѣто не излй̀за; Му на̀прайле н̀афак'а*.

Среща се и застъпнищ застъпник *шч*: *Н'̀ейде мѣшч̀аница* (мътеница) *и п̀сле от мѣшч̀аница нѣма вѣйк'е*.

Наличие на застъпник *ч*: *глит̀аличе* (гр̀еклян), *нѣчеш, ч̀ерка; Ср̀ечен ви Г'̀ург'евден!*

Дублетни форми *к'//ч* са отбелязани в следните случаи: *врѣк'а//врѣч'а; ма̀к'еа//ма̀чеа: От к̀ук'а во к̀ук'а да го да̀рует; Мн̀огу пра̀стале* (красиви)

кѹк'е // Во кàрна (скала) вàк'е прàйена. И вàк'е кѹча; Кòй не слѹша мàти, слѹша мàчеа (посл.); К'е се двòи нòк'и дèн' // К'е го зàмеси повèчера, нòч'а; Стàнует нòч'а (<*kt). Думата нощ е отбелязана и с антиципация на мекостта: Сìнайк'а ти дòйде òт_гурбет. Частицата за образуване на бъдеще време в говора на с. Шищевец е к'е, като съгласната к' се произнася с много силна мекост. Подобен палатален звук, който е среден между к' и ч', е характерен и за албански език. Вероятно на това се дължи и появата на вариантен изговор ч, който обаче е по-широко разпространен в говора на с. Борйе.

Наличие на съчетание жд//шт <*dj: И в̀ие го в̀икате д̀ошт // В̀ърне дош.

Наличие на застъпник з' <*dj: мèг'у г̀айдан вèг'е; Нè кажуй б̀абету мèг'̀иа от н̀ив̀ие; Нèмой, бè - му вèлим, с̀иа се сàдет к̀омпире во ш̀иштеец, не се вàг'̀ет (от палатализация на д//жд – вадя, но и важдам в диалектите); Мèг'у гр'̀ук'е (гърлото алб.) се вàк'е и пàг'а рèка и сèла ìма вàк'е; Ка се рàг'а м̀ора да се п̀ов̀ийе; Шò не рàг'але жèне, п̀л̀ак'але т̀акса М̀айка те в̀ид'ува мег'у двà Др̀йна; Ш̀ук нè ìе л̀ош кòга ì̀а̀де т̀уг'è_офце (посл).

Наличие на дублетен изговор з'//ч': Он т̀уг'̀ото нè-п̀рийма // Сàмо т̀удж'̀о нè, б̀а̀бош к'е го к̀̀ти, сàмо т̀̀и'о да нè_биде, срв. в краесловие ч: Нè, чèрко, рèче, нè! Тò ìе т̀̀ч' п̀òт, нè-̀ие т̀̀òй п̀òт' (туч < dj в краесловие).

3. Съвременни фонетични явления

Гласна е в говора

Гласната е не се подлага на системни фонетични промени в говора. В началословие тя често е йотувана – *йèш* (таралеж). В средисловие между съгласни: *да не т̀и зàлетне* (да не ти преседне), *б̀̀бено* (розово), *зèлено*, *Ка зм̀й̀иа пот кàмен'*; *к̀̀лесто* (оранжево), *ст̀̀удено*; в краесловие: *во п̀̀дле, кай м̀̀оре, маг̀̀аре*. В по-редки случаи в краесловие в̀н от ударение се произнася по-тесен звук е > и след съгласна н и ч: *Ка нèкойе к̀̀чи*; *Сирени ви в̀ам д̀̀леко*; *Т̀̀ сèни, не ì̀. ì̀а к'е сèна на ст̀̀лчи*; *В̀̀иш ì̀а к̀̀ичково ì̀е л̀̀п̀òпчи*. Но същите думи са отбелязани и с непроменена гласна е: *Нè ì̀е н̀̀ше ов̀̀ к̀̀че, т̀̀г'ò ì̀е*.

Подобна промяна е > и понякога се среща при окончанията за множествено число ср.р. на съществителните – може би заради обобщаване на гласна и от широко разпространеното окончание за мн. ч. -ин'а за съществителните от ср.р. *п̀̀л̀ита*: *Кòкошка изв̀а̀дила п̀̀л̀ита м̀̀лове*, покрай *п̀̀лин'а*. Сравнително по-последователно гласната е преминава в и във варианта на окончанието за ср.р. мн.ч. -ича: *Б̀̀рзà к̀̀чка, к̀̀чи слèк'е к̀̀чича* (посл.), а също и *̀̀п̀чича, м̀̀м̀чича, ст̀̀п̀чича* и др.

С известна непоследователност гласната и или по-тесен звук е е отбелязан във формите за мн.ч. м.р. *л'̀̀г'и*, наред с по-често *л'̀̀д'е//л'̀̀г'е*, както и при членуваните форми за мн.ч. на съществителните. Явлението е специално проучвано от Л. Василева (Василева 2013), която го обяснява като среща на

фонетични и морфологични тенденции, появили се заради обобщаването на модела на окончание за мн.ч. с гласна *-и*. Трябва да се отбележи, че в говора на с. Шишевец това явление е ограничено – срв. *алб̀анците, в̀длойте, л̀удете, м̀ужите; ж̀енете, к̀равите, к̀ук'ит'е, м̀омите, н̀ог'ите* и др., но *п̀рвити, п̀тлиц̀анити (Т̀дйа, г̀здата (чорбаджията) ит̀д му йе, й̀ма и б̀авча. Во с̀ббота, во н̀едел'а из̀лизеа во к̀мп̀анийа (бригада), итал'̀анци т̀ак'е в̀икае, и м̀оже т̀амо, с̀ийет п̀тлиц̀анити)*. Според мен за развитието на подобна членна морфема способства освен наличието на окончание *-и* за множествено число при съществителните и наличието на показателно местоимение за 3 л. мн.ч. *т̀ийа*, с което членните морфemi са свързани по произход.

С известна непоследователност гласна *и* се развива и в глаголната основа на сегашно време – явление, което се свързва със смесването на I и II спрежение: *Аку п̀адне сл̀ана, ку са п̀у̀штили н̀ешту сл̀иве, й̀абука, аку п̀ани; З̀имни с̀ега т̀амо. З̀има йе; ка к'е из̀лезии*. В говора на с. Шишевец явлението е ограничено. Отбелязани са и случаи на разширяване на глаголите от I спрежение: *Н̀е се о̀ди со к̀дли во Г̀ора; Не о̀де д̀ома. Й̀а о̀де, о̀на н̀е_о̀де*. Срещат се и отделни случаи на смесване на тематичната гласна при миналите времена: *Г̀ор'еле м̀ало в̀овна, о̀фчина в̀овна*.

В началословие обикновено гласната *е* се йотува: *Ка г̀и п̀райле й̀ен̀а со й̀ен̀а; Как к'е д̀ойде й̀ен̀а о̀вде*. Йотацията е обичайно явление и в средисловие между гласни: *бл̀уйене, пов̀ръщане', п̀уйене*.

При наречieto *о̀ще* (праслав. (j)esce, стб. *еште, ъште* Младенов 1941: 406) са отбелязани дублетни облици с *el'io – ѐшта, й̀дште*: *А сте св̀ършили шк̀олу о̀вде в̀ек'е во Т̀иран? Й̀дште н̀е; Б̀ерти му из̀лезеф к̀ниг'и (документи), ама н̀е_зеф й̀дш*.

Гласна *и*

Гласната *и* не се подлага на системни промени в говора: *й̀ме, истин̀атица, простуда', д̀им, п̀озимник* 'вид фасул, който расте ниско по земята', *р̀ила 'устни'; с̀иренце, с̀ирутка* 'суроватка', *с̀иса 'бозае', ц̀ик 'цвик'*. Срв. примери в контекст: *Ми б̀йф ж̀йф б̀абу (бащата) и м̀атер (майката); Б̀або_му б̀йл вод̀еничар. К'е й̀де в̀ода се в̀ика д̀о̀музл̀ък. й̀майе п̀ера, 'о̀да у̀дри по н̀и; Т̀енк'и р̀ила изб̀риг̀нали, п̀ийк'и ничк'и в̀ода*. В говора не се пазят следи от стб. гласна *ы*: *М̀ора (трябва) да ч̀екам с̀ина*.

Гласна *о*

Гласната *о* в говора се среща на своето етимологично място: *Ч̀ула ж̀дба к̀он' се к̀уйе, д̀игнала и он̀а н̀ога*. Отличителна диалектна особеност е това, че вокалът се подлага на прелабиализация, вследствие на което се развива в звук *'о* или *у*. Подобни примери се срещат след лабиални съгласни – срв. в думата *п̀'отк'и* (разлистени и разц̀фнали клонки, които се поставят на портите и на нивите сутринта преди Гергьовден): *А сте став̀или п̀'отк'и?* Съ-

щото явление, но с резултат развитие на гласна у, е отбелязано в наречието *повече*: *Кудлук пуйче што седи, пò-добра ѝе; Да ѝмаиш да пишуваш пупуйк'е, как што зборим ѝа*; във формата на притежателното местоимение за 1 и 2 л. ед.ч. – *Таткуту муй е, он што го вариф; За матери твѹа*, както и на възвратното притежателно местоимение *свой*: *Он не гò зема на дѹша свѹа; Там ут грòзѝе свѹѝе; Вариме, вариме и викаме свѹѝе (родвивите си)*. Отбелязан е глагол *пуйа* 'пея' (стб. пѣти, поѣ), отглаголно съществително *пѹене* – *Пѣсни мѹшк'и биле пò-тѣшк'и на пѹене*, както и съществителното *пѹарк'и* 'певици'.

Както личи и от посочените по-горе примери, прелабиализация на гласната *о* се среща и в nelaбиално фонетично обкрѳжение: *кòй*, но *кòйа//ку'ѝа*, *к'òлку*. Дублетен изговор *о//у* е отбелязан в думата *ропа* (дупка в земята, яма): *И нашѣ компѝре остàнале. Ыа виде рòпа ка отиде? // Нè одет кòмпѝре. Трѝйсет кунтала сèдет во рѹпа*. Подобна промяна се среща и при глагола *кова* и производни от него: *Плòче, нàлче – и на вòлой ги кѹале òвие; наку̀ало*, при съществителните *ѹгниште*, *тѹар*, *сѹелка* 'совалка', *чѹек*, но и *чòвек*. Явлението се среща и в западнорупските говори, което показва, че вероятно е старинно (Иванов 1970).

Гласна у се явява в някои случаи и на мястото на *о* вñн от ударение, но поради наличието на описаната по-горе прелабиализация, това не може да бѳде еднозначно определено като редукция: *Шу прàй глàва, тѣгнет нòг'е* (посл.). В някои случаи гласната у се явява на мястото на гласна *о* след отнет на ударението: *Àбе, се ѝде гѹлем чѹек да ѝдеш да ѹкрадеш*.

В говора са отбелязани единични случаи на преглас *о > е*: *Нè_мож да г'и чѹва он во джѣп, му тѣжат*. Същото явление е отбелязано и в названието на празника *Г'ѹрг'ев_ден'*.

В думата *нощ* и нейните производни се изговаря редовно звук *о*: *Свà нòч' да спѝеш; Нè спѝет нòк'а; К'е го зàмеси повѣчера, нòк'а, и во сàба (сутринта) к'е ги рàзмеси лѣбой*. Но в съчетанието *на нѣшнò_сърце* – 'на гладно сърце, гладен', се среща звук *ѳ*. Наличието на подобен изговор е характерна особеност на рупските говори. Според Ст. Младенов тя е резултат от развой *о > а > ѳ* (Младенов 1935: 44), а според К. Мирчев – резултат на делабиализация под въздействието на околните назални съгласни (Мирчев 1936: 32). Като се има предвид силната тенденция към лабиализация и прелабиализация на *о* в диалекта (срв. *куѝе* и др. примери), бихме могли да приемем за по-вероятно предложението за наличие на развой *ѳ > о*. Може да се предположи, че подобна форма се е развила поради аналогия с редицата примери на непоследователно проведена лабиализация *ѳ > о* в говора.

Гласна у

Гласната у не се подлага на специфични фонетични изменения в диалекта. Срв.: *ѹчено е до прàк, ѹмно е зà_век; Сум га нàшла стàрица ѹмрела; Кѹкайца кѹка на зелèна бѹка; Кòзе чѹвае кàде ѝма шѹма мѣсто; Пàчунка на кòн' кòпито; Чѹпа – òфца со ѹши мàлове; Да се чѹди; Се кòли курбàн. В*

диалекта не е отбелязана делабиализация на гласната у след меки съгласни: *кл'ун, кл'ука, л'уди*, както и *й'уже* (въже).

4. Специфични особености на консонантната система на говора

Мекост на съгласните

Както вече бе посочено при проследяването на рефлексите на стб. ятова гласна, в говора на с. Шишевец са отбелязани някои съгласни, които функционират във фонетичната система на диалекта като палатални. На първо място това са наследниците на старите палатални съгласни *л, н, р*. Затова фонетичната реализация на тези съгласни като непалатални и като палатални заслужава да бъде проследена специално.

Съгласни *л* и *л'*

Твърдата съгласна *л* се подлага на специфични фонетични промени в говора. Тя е отбелязана в позиция в началословие и средисловие пред задна гласна или пред сонорна съгласна – срв. *гълата* (*шега, закачка*), *гълатен, д̀олу, лош, лой, м̀ало, м̀аслу, м̀лат, хл̀адно, м̀ла̀ко* (леко затоплено). Срв. примери в контекст: *К̀аж̀и н̀еко̀йа г̀алата; Кам̀илиц̀а (лайка) к'е йа н̀а̀прайт м̀а̀лово; М̀ла̀ко, го св'ариме и м̀ла̀ко, ко к'е з̀астине, к'е го ф̀атиме и к'е му ту'риме кв̀ас; пл̀анина, ст̀ално (специално) – ст̀ално б̀иф т̀ак'е*.

В позиция в абсолютно краесловие се извършва промяна *л > в // ф*, която може да се свърже със силните процеси на лабиализация в говора (срв. при гласните *о > у*): *воф – На ж̀енскуту кра̀ва, му̀шкото вѝкаме воф; каф (кал), куф (кол) – От ку̀ф на клин (посл.); п̀епеф – Ко̀га ст̀ане ж̀ар, п̀окрий го со п̀епеф; п̀етеф – Ка п̀етеф на б̀у̀ниште*. Много често тази промяна се наблюдава във формите за м.р. ед.ч. на миналите деятелни причастия – *биф, но била, б̀ило, б̀иле и др.*: *Ка се б̀р̀ало з̀а̀ире (хранителни продукти, реколта) ти си т̀у̀паф д̀а̀йре; Н̀емаф н̀икакоф химика̀т. Св̀е б̀иф со г'̀убре на о̀рганик; Д̀орче д̀о̀шоф? Промяната се извършва и при прилагателните: *пр̀истаф// пр̀истал//пр̀истален 'хубав, красив': Д̀орийа – ц̀ървен к̀он', пр̀истаф; М̀но̀го йе пр̀иставно кай н̀ас; В̀еч (отделно) о̀фце, в̀еч йа̀г̀нца! Какви се пр̀истале!* Промяната *л > в//ф* не се извършва пред гласни и пред съгласна *й*: *М̀аслу п̀ол йено к̀ило, п̀ол йена г̀ота (чашия); п̀ол йена со м̀аслу; п̀ола к̀илйе*. Пред сонорната съгласна *н* промяната се реализира непоследователно: *Ст̀евна (бременна) кра̀ва, к'е се т̀ели дем̀ек, п̀овна но и пр̀истално*. Пред беззвучни съгласни промяната се реализира последователно – *Пр̀иста̀фитина г̀олема*.*

За да проследим фонетичната реализация на палаталната съгласна *л'*, бихме могли да направим съпоставка с производни от стб. Така напр. от съществително *воль* в диалекта са отбелязани формите *б̀ол'ен* за м.р., но *б̀овна* за ж.р.: *Аку не г̀о платиш к'е си изд̀ържиш за с̀ебе и к'е д̀ържиш йен м̀есец за*

матери твѹа аку ти е бѡвна. Йѣн мѣсец за н'а к'е дѣржѣиш Рамазан. Аку си бѡл'ен н'а дѣржѣиш. Сходни особености са отбелязани при съществителните зѣл'аник (вид тестено изделие като баница) – срв. стб. зѣлиѣ, но и зѣленз (СТБР 1999: 109, 538–539): *На Мѣтровден' прѣиме зѣл'аници*, като наличие на мекост е отбелязана и при производното зѣл'ка: *Сѣрма ѣе завѣйена со зѣл'ка*, но липсва при прилагателното зѣлен. Мекостта на съгласната се пази, макар и с известна непоследователност, и в думата сол' и нейните производни: *Пѣча от нѡгите от тѣфчин'е, тѣйѣ се сѹшат ѡни, се вѣрет во вода и к'е ги сѹшиме во вода во сол'; К'е тѹрет мѣло сол'ца ≠ Мѣло солца и к'е им ги тѹрет во саба стѡк'е*. Мекост е отбелязана и в основата на наречията за количество: *Кѡл'ко шѣной тѡл'ко клѣной*. В редица случаи мекостта на съгласната от изходната старобългарска форма не се пази: *дѡлни вѣтер* (стб. дол'ни).

Отбелязани са следните лексеми с наличие на мека съгласна л' пред задна гласна: *кл'ун, кл'ѹфка, л'ѹде, л'ѹбѣицица, л'ѹбоф, л'ѹпи (бели), л'ѹти – Л'утѣ л'ѹг'е ѣѡдит л'ѹто; бѣршл'ѡн, бѡбл'ѡка, вид овошка', бѣтал'ѡн 'вид овошка', вѡл'ѡйци, вѡл'ѡйчар, кѡшул'ѡ, пиштал'ѡн 'охлюв', пѡстел'ѡ*. Заслужава да се отбележи, че в някои примери може да се констатира наличие на смислоразличителна функция на противопоставянето между съгласните л' и л на моделно равнище: *ѡна нѣ_глѣда. ѡна ѡчи затвѡрени г'и ѣма ка к'е се пѡстила пѡстел'ѡ; Нѣкой лѹпаѣт со нѡг'е // Йѡбука л'ѹпи и ѣѡди, а крѹша – брѡй и ѣѡди*. Чести са примерите на мека съгласна л' пред глаголни окончания: *Ти се мѡл'ѡм; Ка кѡл'ѡет кѹрбан; фѣрл'ѡй, накѡшл'ѡй – 'нахокай, скарай се', както и в някои глаголни основи: Цвѣт от слѣве, што се л'ул'ѡе тѡк'е; Тѡѣа што пѹши ѣма ѹпал'ѡч*. В отделни случаи този звук е отбелязан и пред съгласни: *жѣл'ка 'костенурка', Кал'чѣица 'място, откъдето се носи вода', крѣвул'к'е, чорѡпи', набубул'чену, набрано', като се среща и вариант l: шѣлка 'вилица', шѹпѣка, цѣлуга 'вид тревисто растение'*.

Както вече бе посочено, мека съгласна л' е отбелязана и пред гласна е, която се явява на мястото на стб. ѣ: *Л'ѣп колѡмбоѡен; ѹтрѣто трапѣзници (покривки), шо завѣваме л'ѣбои; Л'ѣтник е тѡѣа. А гу ѣмѡте л'ѣтник; млѣѣко кѣсѣло, л'ѣска, сл'ес (далак)* (БЕР 2002: 862). Срещат се обаче и примери със затвърдяла съгласна л в тази позиция: *гѡлема лѡджица; слѣс сѣди на шк'ѣмбо зѡлепен*. Пред гласна е се реализира мека съгласна л' и пред глаголни окончания: *Йѡгне кѡл'ѣт*. В други думи съгласна л пред е е твърда: *тѣлефон; Всѣ жѣлезо со свѣ дѣрво – рѡло; пѣлена вѡвнена; слѣпѡ_црево, но гл'ѣѣло 'огледало'*.

В заемките от албански, в които съществува мека съгласна л', тя се запазва: *И сѣга бѣше во спѣтал' (болница)*. Мека съгласна л' в краесловие е отбелязана и в думите *сел'* (силен дъжд, заемка от турски според БЕР 2002: 599), *сол'*. Иначе за наличието на следи от краесловна мекост в тази позиция може да съдим от формите за мн.ч. на изходните съществителни – *тѣл'ѡй*, метални украшения за главата на булката': *пѹшитени вѡк'е тѣл'ѡй ѡвѣде на глѡва ѣма да се вѣрже*. Свидетелство за наличието на палатална съгласна л' в краесловие

е и отсъствието на преход $л > в//ф$, който е свойствен за твърдата съгласна $л$: $бѣф\ w\delta\phi$ (бял вол) $\neq$ $зѣл\ 'аник\ со\ ит\delta\vee\ell$.

Съгласни $н$ и $н'$

В говора не са отбелязани системни фонетични промени при реализацията на твърдата съгласна $н$. Срв. нейната дистрибуция в началословие, средисловие и краесловие: $бр\delta\acute{и}ну$, $в\grave{ь}рник$, $к\delta\nu\nu\acute{и}кт\ 'общезитие'$, $м\grave{е}нза$, $мн\delta\grave{о}гу$, $приг\grave{а}ница$; $\delta\grave{o}г\ 'ин$, $тр\grave{у}ден$; $Кл\grave{а}нци\ и\ то\ ги\ в\grave{и}кае\ д\grave{в}\ \grave{а}\ к\grave{а}мне\ и\ в\grave{ь}рник\ н\grave{а}т\ н\grave{и}х$; $\grave{и}ма\ \delta\delta\grave{ж}ак$, $\grave{и}ма\ \grave{у}г\grave{н}и\grave{ш}те$, $кл\grave{а}нци$.

При сонорната съгласна $н'$ са отбелязани редица случаи на запазване на мекостта – срв. пред задна гласна при съществителните имена от домашен и от чужд произход: $С\grave{а}му\ за\ б\grave{а}н\ 'а\ т\grave{а}к\ 'е\ ги\ пр\grave{а}ет$; $м\grave{а}чкин\ 'o\ гр\delta\acute{o}йзе$ 'вид тревисто растение'; $Не\ ми\ р\grave{и}й\ к\grave{а}\ св\grave{и}н\ 'а\ со\ н\delta\delta$; $гл\grave{у}н\ 'аф$ 'глух'; $Ст\grave{а}ра\ т\grave{и}\ \grave{и}е\ д\grave{у}н\ 'а$ (свят).

Пред задна гласна в глаголни основи: $К\ 'е\ кл\grave{а}н\ 'а\ \grave{е}д\grave{н}ъш\ на\ д\grave{ж}\grave{а}мий\grave{а}$, и $п\delta\delta\grave{о}сле\ к\ 'е\ \grave{и}дат\ сви\ на\ гр\delta\acute{o}би\grave{ш}та\ т\grave{а}му$. Редовно се среща палаталната съгласна $н'$ в окончанието за ср.р. мн.ч.: $б\grave{у}рин\ 'а$, $д\grave{е}чин\ 'а$, $ц\grave{в}\grave{е}к\ 'ин\ 'а$ и др., както и в мн.ч. на съществителното от м.р. $к\grave{а}мен\ ' – к\grave{а}мен\ 'oй//к\grave{а}мен\ 'е$.

Както бе показано по-горе, факултативно мека съгласна $н'$ се произнася пред застъпници на ятовата гласна: $И\ т\grave{а}мо\ к\grave{а}т\ ги\ ф\grave{а}тиф\ сн\grave{е}к$, $т\grave{а}мо\ ги\ ф\grave{а}тиф\ сн\ 'ек\ во\ пл\grave{а}нина$; $\grave{O}ва\ г\delta\delta\grave{и}на\ сн\ 'ек\ б\grave{е}ше\ до\ г\grave{у}ша\ \neq\ \grave{A}бе\ л\grave{а}дно\ с\grave{е}га$. $Гл\ 'е\delta\grave{а}й\ сн\ 'ек\ и\ то\ \_е$.

По-последователно мека съгласна $н'$ се изговаря пред гласната $е$ в наставката на отглаголните съществителни, събирателните и свързаните по произход с тях форми за мн.ч.: $с\grave{и}рен\ 'е//с\grave{и}рене$; $От\ сп\grave{и}ран\ 'е\ в\grave{а}к\ 'е\ на\ г\ 'ерман$; $Пр\grave{а}ет\ \grave{и}\delta\delta\grave{е}н\ 'е$, $п\grave{и}ен\ 'е$; $Н\grave{е}\ \grave{и}е\ за\ \grave{и}ман\ 'е$, $н\grave{и}\ за\ н\ 'е\ман\ 'е$; $к\grave{а}мен\ 'е$, $т\grave{ь}рн\ 'е$; в наставката $-ин\ 'а$ за образуване на глаголи от несвършен вид – $ст\grave{е}г\grave{и}н\ 'а$.

В диалекта е отбелязана, макар и непоследователно, мека съгласна $н'$ на мястото на епентетично $л'$ в думата $земя$: $Аку\ се\ \grave{и}з\delta\delta\grave{и}га\ вр\grave{е}ме$, $мн\delta\grave{о}гу\ д\delta\delta\grave{o}бу\ к\ 'е\ б\grave{и}де$. $З\grave{а}стане\ д\delta\delta\grave{i}ш$, $н\grave{е}-в\grave{ь}рне\ и\ к\ 'е\ б\grave{и}де\ мн\delta\grave{о}гу\ д\delta\delta\grave{o}ро$, $за\ з\grave{е}мн\ 'а$; $С\grave{ь}н\grave{ц}е\ св\grave{е}каде\ с\grave{ь}н\grave{ц}е$, $а\ з\grave{е}мн\ 'а\ гр\grave{и}йет\ //\ З\grave{е}м\ 'а\ на\ н\grave{е}бо\ н\grave{е}\ \_седи$ (посл.).

В краесловие мекостта на съгласната $н'$ не е силна и не е последователно запазена, но се среща в думите $д\grave{е}н\ '$, $к\grave{а}мен\ '$: $с\grave{в}\grave{а}ко\grave{й}\ д\grave{е}н\ '$, $П\grave{е}труф\ д\grave{е}н\ ' \neq\ во\ д\grave{е}н$, $т\delta\delta\grave{o}й\ д\grave{е}н\ '$; $\grave{И}е\ д\grave{е}н\ 'ка\ гр\grave{а}ница\ от\ ф\grave{у}каре$; $д\grave{е}н\ 'бабад\grave{е}н\ '$ (от паметта века, от стари времена); $Зн\grave{а}йеме\ К\grave{ь}рстовден\ '$, $М\grave{и}тровден\ '$, $все\ ги\ зн\grave{а}ме$. В думата $к\delta\nu\ '$ и нейните производни се среща и антиципация на мекостта: $\grave{у}баве\ л\grave{и}ваде\ г\ 'и\ п\grave{а}сет\ ц\grave{е}ре\ \_к\delta\grave{и}н\ 'е$; $Т\grave{а}ка\ г\ 'и\ с\grave{а}ка\ м\grave{ь}ск\grave{ь}\ да\ се\ бр\grave{и}ска\ м\grave{у}а\ к\delta\nu\ 'ска$.

Съгласни $р$ и $р'$

При реализацията на твърдата съгласна $р$ не са отбелязани съществени различия: $р\grave{у}ка$, $бр\grave{е}за$, $г\delta\delta\grave{o}ра$, $див\ 'а\ \_вр\grave{а}тика\ 'тревисто\ растение'$, $п\grave{р}\grave{а}мпорка\ 'първата\ овца\ в\ стадото$, на която е вързан звънец', $тр\grave{ь}мка\ 'пчела'$, $б\grave{у}лгар$,

вѝр, женивар 'минзухар'. Срв. примери в свързан текст: Нàнре бѝло со бра̀шино гра̀ф, со цѝрвена пип̀ерка гра̀ф да цѝркаш; Сàрма со пр̀есна з̀ека; Пр̀аса ѝе т̀енка; Г'̀орг'и ѝе бѝл б̀угарск'и. Г'̀орг'и и М̀итро бра̀к'а бѝле. И Б̀ожич ѝе бѝл б̀улгар.

Отбелязани са следните примери на мека съгласна *p'* пред задна гласна: *б̀айр'ак, д̀ештер'а* (наред с *к'̀ерка*), *п̀анр'ат; С̀евер̀ейку ≠ С̀евер̀ейко е най-ст̀уден в̀етер ѝе*. Факултативно мека е съгласната и пред глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр.: *з̀бор'ат/з̀борет, т̀ур'ам, т̀ур'ат/т̀урем, т̀урет*: *к'̀е ги т̀ур'ат ст̀ок'е; О̀ште м̀алко г̀ърне (ястие, готвено в г̀ърне) да ти т̀урем*. Среща се и факултативна мекаст пред застъпник *e* на ятовата гласна: *р'̀й̀екуф, р'̀ека*, както в някои случаи и на предната носова гласна – *р'̀еда*. Палатална е съгласната при съществителните от ср.р., които са свързани по произход със събирателните съществителни: *Б̀ор̀ие*. В редки случаи е отбелязана и краесловна мекаст на съгласната *p'* – *ш̀ечер'*.

Съгласни *м* и *м'*

При реализацията на твърдата билабиална сонорна съгласна *м* в говора не са отбелязани съществени диалектни различия: *К̀акве м̀айк'е, т̀акве и п̀илѝчича; М̀аслу к'̀е ту̀риш, мл'̀еку и ѝ̀айцата; Н̀е_знам, н̀е_сум пр̀ашала*.

Палатална съгласна *м'* пред твърда гласна е отбелязана в думата *зем'а*: *Ми ѝа в̀ратѝа з̀ем'а; Л'̀уси, си се изб̀арзила* (измърсила), *си с̀едела на з̀ем'а*. Отбелязани са и отделни случаи, при които съгласната *м* може да се проявява като палатална пред гласна *e* или *ѐ* на мястото на ятовата гласна или на мястото на малък ер: *Нам'̀ѝси, разм'̀ѝси, изѝ̀ади го; Во Ѝта̀лиѝа п̀д-д̀обро, п̀д-м'̀еко*.

Съгласни *в* и *в'*

Твърдата съгласна *в* е широко разпространена в говора: *В̀реме м̀ало п̀доцна (к̀ъсно) к'̀е д̀ат да ѝ̀грает д̀евоѝк'е. Ка се д̀открие в̀реме, з̀еват м̀ладѝ м̀есо, д̀ат на пл̀анина во к̀орик (юли)*. Както личи и от примерите, тя се среща в началословие пред гласна или пред съгласна – срв. също *в̀ърба, в̀л̀ачник 'ж̀ълтурче'* и др. В позиция пред задна лабиална гласна са отбелязани и дублетни форми с вариант *w* от типа: *в̀ода//ẁода*, но те са по-редки. В позиция между задни гласни съгласната *в* може да се пази или да изпада: *Г̀д̀спот заб̀ава, не заб̀ава* (посл.); *О̀н ги ч̀уа* (пази) *р̀огойте*. Изпадането на съгласната *в* е по-характерно в позиция пред предни гласни – *Б̀лагоец, г̀у̀едар*. Често в тази позиция на мястото на изпадналата съгласна *в* се развива протетичен звук *ѝ*: *С̀вѝ го пр̀айет; С̀ѝа ѝмам ед̀на п̀ача ѝ̀а к'̀е ѝа ст̀айем; бра̀дайца; пл̀ава* (светла, синя), но *пл̀айетно 'светлосиньо'*. Редовна е промяната *в > ѝ* във формите за мн.ч. м.р.: *ѝ̀един ѝе в̀оф (вол), а м̀ногу в̀олоѝ; в̀етрой, р̀огой* и др.

В позиция пред беззвучна съгласна обеззвучаването *в > ф* е непоследователно: *д̀фчар, сум го фк'̀исла, р̀ук'̀е да ви ц̀фтет, к̀ра̀фско м̀есо*, но в началословие *вч̀ера*. Отбелязани са и случаи на изпадане на съгласната *в* в тази

позиция – *братучеди*. Обеззвучаването е редовно проведено в краесловие: *най-улаф* (название на безименен пръст), *най-малоф* (навания на малкия пръст); *плава кърф* (синя, благородническа кръв). В говора се среща и прогресивно обеззвучаване на съгласната *в*: *кафал*, *да отфориш либра* (книга), *сфършиф шкдо* *од пун 'е во Булгарийа*.

Палаталната проходна съгласна *в* е отбелязана в някои лексеми пред задна гласна: *мрав 'а*, *мрав 'алиник*, *див 'а_туква* 'название на тревисто растение'; *див 'а смрэк 'а* 'растение като чубрица'; *див 'а кукаща* 'тревисто растение със ситни лилави цветчета'; *див 'а върба*. Тя се среща факултативно пред гласна *е* на мястото на стб. ятова гласна или малка носовка – *Вйек*, *вйек думочани*; *йа за во темно к 'е седим цел век*; както и пред окончанията за мн.ч. на съществителни от ср.р., които са свързани по произход със събирателните – *со здравье* (срв. *здравие* БЕР: т. 1, 627). Факултативно мека съгласна *в'* е отбелязана и пред глаголни окончания: *став 'ат//ставет*.

Съгласна *ф*

В говора се среща и съгласната *ф*: *фабрика*, *фат 'късмет'*, *фйшек*, *фригорифер 'хладилник'*, *содфра*, *чифте*, *чифтой* – срв. в свързан текст: *Ето овие сега, овийе йе чифте. И он овде се кърши и му се става фйшек овде; йма тедфтер век; немаш толку тедфтери; Госпот здравье и йен фат убаф*. Отбелязан е и преход *ф > в*: *каве* – *йсти каве* и *л'егни си*; *Три кавин 'а стави* и *йен чай*; *кавесто* ,кафеникаво'.

Съгласни *б* и *б'*, *п* и *п'*

Билабиалните експлозивни съгласни се срещат рядко като факултативни палатални варианти в позиция пред гласна *е* на мястото на *ъ* и на мястото на *а*: *Наздравье от старци за тебйе // Не да го чуваш све за тебе; Речи платиф, речи на п'ет места платиф, за да се брйчи так 'е; Во п'ес (пети – алб.) май, пети май, к'е станет во саба рано, жене, дейк 'е, и к'и йдет к'е кършет пуотк 'е во шума*. Отбелязан е и едни случай на наличие на гласна *б'* пред задна гласна: *губ 'аник* 'тестено изделие като баница'. Не са отбелязани специфични диалектни промени при реализацията на твърдите *б* и *п*: *Дете на брат; Ка к'е праиме свадба, к'е те викаме; Со капак и кърпа; Не купуеме овийа, от фабрика; А не ти бендисуе (харесва)?*. Обеззвучаването на съгласната *б* се извършва, както е известно в българския език (вж. по-долу).

Съгласни *с* и *с'*, *з* и *з'*

Както бе посочено по-горе, в стб. език съгласните *с* и *с'*, наред със сонорните съгласни *л*, *н*, *р*, са участвали в мекостната корелация. Примерите, в които съскавите съгласни се проявяват като палатални, са сравнително чести в говора на с. Шищевец – срв. *из 'йаде*, *грдйз 'е*; *с'ено//сено*, *пос 'ед 'ете*. Може да се предположи, че палаталността при звучния корелат е възникнала по ана-

логия с тази характеристика на беззвучния. Твърдите съгласни *з* и *с* в говора не се отличават със специфични диалектни промени. Срв. тяхната дистрибуция в началословие и средисловие: *сѝаѝак*, метална *скара*⁴, *свѝдѝба*, *скѝра*, *жѝлеза*, *рѝзѝбера*; *Си гу прѝиме сѝми млѝко к'ѝсело. Си гу зѝмаме прѝсно и гу потквасуѝеме. Млѝко, го свѝриме и млѝко, ка к'е за `стине к'е му тѝриме квѝс*. В краесловие и пред беззвучни съгласни *з* се подлага на обеззвучаване (вж. по-долу).

Съгласни *д* и *д'*, *т* и *т'*

В диалекта са отбелязани случаи на палатални съгласни *д'* и *т'* пред задна гласна: *Дру̀ги брату̀чеди са свѝт и свѝт'а*. По-често при наличие на палаталност денталните съгласни *д'* и *т'* преминават съответно в *г'//и* или *к'//ч*. Отбелязани са много факултативни варианти: *бра̀к'а*, *вѝд'аш*, *ва̀ца*, *о̀ца* (*ходи*), *ла̀кот'//ла̀коч*, *но̀кот'//но̀коч*: *Не о̀ца дѝм на̀горе*; *И нѝе што вѝд'име знѝме*; *Йѝа̀ зна̀м то̀а, што вѝд'им*; *Вѝг'и стопѝаницѝа*, *вѝг'и му сто̀ка* (*посл.*); *Йѝезик ко̀ск'и нѝма, а ко̀ск'и кѝрши*; *Ми рѝче мѝне доктѝора, што нѝма да дѝржѝиш Ра̀мазан, ка̀же, че ми ко̀ск'е нѝмаа*. Факултативно се редуват варианти *д'//г'* и във формата за мн.ч. *л'уд'е//л'уг'е*: *Не бѝдиет, не се ра̀бота са та̀кви л'уд'е*; *На̀ши се ло̀ши л'уг'е*, *Се та̀кви л'уг'е*. В думата *г'ѝвол* палатализацията *д' > г'* е реализирана напълно. Така е и в думата *вѝг'а* 'светкавица': *Вѝг'а и гѝрмаѝица по̀сле што ѝде се чу̀е бу̀-у-у*. В думата *клет'//клетч* 'помещение за животни в двора' се развива палатализацията *т' > ч* в краесловие. Подобен процес на палатализацията *т' > ч* може да се предположи и при окончанието *-ича* за мн.ч. ср.р., което се открива в говора: *Та нѝйе ва̀к'е ѝпчича* (*хапчета*); *Бѝрза̀ кучка, кѝчи слѝпк'е кѝчича* (*посл.*); *За дѐца ѝли за мо̀мчича* (*За момчета или за момичета*); *Пѝлича ми зану̀але, дѐйчича се зану̀шале* (*залюлели*), *дѐйчича ко̀привѝрчича*; *Ста̀пчича* (*бастунчета*), *дѝрвене* и *о̀не*. Вероятно фонетичните процеси в окончанието са се развили по аналогия с процесите на палатализация при окончанието *-ишта*, както и под влияние на събирателните съществителни – т.е. при обобщаване на модела на силно смекчени съгласни при окончанията за ср.р. мн.ч. В думата *грой̀зе* е отбелязана антиципация на мекостта.

Съгласни *г* и *г'*

Отбелязани са твърда съгласна *г* и палатална съгласна *г'*, които се срещат пред задни гласни в чужди думи и в думи от домашен произход – срв. *гѝстенк'и*, *ѝгличе* (*малка игла*), но *Г'ѝрг'ев ден'*, *г'ѝзлу̀ци* (*очила*), *г'ѝдѝк – бѐдѝф* (*бял*) *ко̀н'*, *г'ѝбре*. Както бе показано по-горе, мека съгласна *г'* често се явява на мястото на **dj*, като в този случай са отбелязани и дублетни форми с изговор *г'//и*, които са в зависимост от силата на палаталността. По тази своя особеност меката съгласна *г''* се доближава до силно палаталния звук в албански език, който е среден между *г'* и *и'*. Пред предни гласни съгласната *г* ви-

наги е палатална: *К'è си тì_бе? Си зàг'инал (изчезнал) сòсве; Кòй фùкара му заг'инале (изчезнали) пàре, да знàм, сèга у_тùк к'е ийìм, к'е ми г'и нòсим пàре.*

Съгласни к и к'

Отбелязани са твърда съгласна к и палатална съгласна к', които се срещат пред задни гласни в домашни думи и в думи от чужд произход: *Скàра со жèлеза, кат скàра йе; Нàшенск''и òна гу знòй кàко йе; Доког'è к'е сèдиши; Си клàвает къна (къна) сàмо дèйк'е, както и к'òрави, к'уснало, шùк'ур и др. – Дèте Реджèпово го к'уснало со нòга.* В отделни думи – най-често във въпросителните или показателните местоимения и техните производни, съгласната к може да изпада, като на нейно място може да се развива протетичен звук й: *трèбе чèтри да бидат дотуйе.*

В домашни думи меката съгласна к' често е застъпник на *tj. В зависимост от силата на мекостта в тази позиция тя може да преминава в ч, като често се срещат дублетни форми *к''//ч*. Подобен е и силно палаталният звук к'' в албански, който е среден между к'' и ч: *На кùк''а шо йе.* Пред предна гласна съгласната к' е винаги мека: *К'èга дàваеет – зèми, к'èга т'èпат – бèгай; шк'èмбо, пàчунк'и (копита).* В тази позиция са отбелязани чести случаи с двойк изговор *к''//ч*: *к''àфул//ч'àфул 'гребен на петел'; Кой со шèк''ер, кой со мàсло; ври шèчер нèма. ври за шèчер (захарна болест) йе ùбаф; Во шèс йàнар' Бòжич'йè, го прàйме и ние Бòжич'.*

Съгласна х

Съгласната х в говора на с. Шишевец проявява особеностите, характерни за разговорната българска реч и повечето български диалекти. В началословие тя често изпада, но се срещат и случаи, в които се пази: *Нè-йе ùбаф; ùч не ùбаф. ≠ Ништу не стàа аку чùва гòспут, нèмай дèрт'хич; хàтуле (напречни греди в зида); хàралак, но и айат (коридор).* Съгласната може да изпада и в началословие пред съгласни: *Фùкара се мàми, зèнг'ин' се рàни (посл.); Àбе, лàдни сèга,* но и в тази позиция се срещат дублетни форми: *Мàчка нà_р̀б̀ет //х̀р̀бет (гр̀б) не пàдну̀е (посл.).* Непоследователно проведена е и елизията на х в средисловие между гласни: *Б̀учиши кàо м̀уха пòт_ка̀па (посл.); д̀у̀ало; стрèа; Дух̀ар̀нѝци//Ду̀ар̀нѝци да прàйме тòга за кà к'е д̀ѝга̀ме ж̀ѝто, да ти д̀у̀е плèва.* На мястото на изпадналата съгласна между непредна и предна гласна често се вмъква протетичен звук й: *Дàже ùште сèгà д̀у̀е ст̀удено та д̀у̀ри ду̀ а̀вгуст.*

Диалектно диференцирано е примаиването на х във *в* или *ф* в позиция в средисловие между гласни: *на с̀у̀во; Пу̀д̀тк'е к'е б̀ѐрет д̀р̀ва с̀у̀ве; Тòйа г̀аз̀дата (чорбаджията) ш̀тò му йе й̀ма и б̀ав̀ча // Кат на б̀а̀ф̀ча кривè кр̀астай̀це (посл.).*

В позиция в краесловие съгласната х преминава във *ф*: *гр̀а̀ф; Му р̀ѐку̀ф; Нà те пàре сум г'и нàшо̀ф.*

Съгласна *й*

Съгласната *й* се среща редовно в началословие: *йабука, йагода, йайце, ййже*. Интересно е, че думата *юзда* се изговаря в диалекта без начална *й*, както в стб. *ѡѷДА* (Младенов 1941: 699): *ѷзда го ставае што е л'ѷто кон', со ѷзда*. В позиция в средисловие са отбелязани дублетни форми с наличие и с изпадане на съгласната: *Албанийа; анайа 'тераса пред къщата'; пийаче 'дървена барака в двора'*. Срв. и примери в свързан текст: *Йа сум биф там войска; Жегла га викаме мие тайа; Северейко е най-студен ветер // северёку; Мийе сме го викале ѳри // Мие сме хил'аду и двесте четирийесе метра висина; Тийе су наши овде*. Съгласната *й* се явява между гласни и на мястото на други изпаднали съгласни – на мястото на изпаднала съгласна *х*: *Даже ѷште сега дѷие студено та дѷри ду август*; на мястото на изпаднала съгласна *в*: *Плайетен (светъл, светлосин) овие йе, а бѷба (розв), овие йе бѷба; Плайетно йе*. На тази основа се развива суфикс *-уйе* < *-ува*, който е широко разпространен за образуване на глаголи от несвършен вид: *Аку не-падне дождот, не-бидуйе нийшту; И мнѳгу му помѳжуйе*. Съгласната *й* често се вмъква във фонетични думи между гласни: *Ни_йе по-студено, ни_йе по врук'о*. В краесловие съгласната *й* не се подлага на промени: *лой, кой, край, сой*; срв. и формите за повелително наклонение: *дай, най, слѷшай* и др. В тази позиция *й* също често се явява на мястото на други изпаднали съгласни – напр. съгласна *ж*: *Мѳй трава да биде*.

Африкати

В говора на с. Шишевец се произнасят африкатите *s* и *ц*, макар че в отделни случаи те могат да имат и варианти: *свезда//звезда, себи, себне* (студено е), *сит*: *Ама студ себне; А ти себе?; К'е и себи Л'ѷси; Овие плаве (руси) не_им себи, овийе црѳнци – они не трѳпет стѷт; Ама сит све со камен'*; *Во подрум (изба) што имала се насипала* (нагазила, наджапала) *до тѷйе*. Африкатът *ц* се среща обикновено в думи от чужд произход, но и в домашни думи, най-често производни от звукоподражателни: *цеп, цаде* (шосе), *цамадан* (горна дреха, елек), *цамийа, цамадан, цвѳрчка* (дванайсетопръстник, книжник), *циг'ерица, цѷбе, цуч* (сѳд – алб.), *ца*: *Цаде ка_ни_йено; Со алишта сме работале – со цѷбе, со терлик, со све; Се качила на стѳбица, се скѳришила стѳбица, си ѷдрила ногата и г'и фѳрлила на цѷч'; Цвѳрчка сѳди на циг'ерица, обѳсена е на циг'ерица; Шитцѳчек'и сѷцук*. Отбелязани са примери, в които африкатът *ц* се явява на мястото на съгласната *ч*: *Да ги_арджиши повече*. Африкатите *s//ц* се редуват факултативно в корена *bars-*//*бѳрц-* на прилагателното *барсаво* и производния глагол *избарсам//избѳрам*: *Овде е барсаво; Л'ѷси се избарсила; Да не ви избѳрам. Сум мѳсила пригѳнице*.

Съгласната *ц* в говора е твърда и не се подлага на системни промени: *зайце, йарѳбица, лисѳца, матица 'пчела майка', сѳлца, Благоец, прѳмпорец* и др.

Шушкави съгласни

Шушкатави съгласни *ж* и *ш* не се отличават със специфични диалектни особености в говора на с. Шишевец. Съгласната *ж* се среща на етимологичното си място в началословие и средисловие: *жѐна, жѝто, абажур* и др., а след обеззвучаване преминава в *ш*. Съгласната *ш* се среща редовно в различни позиции: *ширѝко, шѝше, пѝшиано, рѝдиш; Ё, што ѝма да го тѝрнеш, к'е го тѝрнеш* (Каквото има да теглиш, ще теглиш); *Вѝше шѝма што л'ѝг'и*. В думата овошка фрикативната съгласната *ш* преминава в африкат *ч* вероятно поради въздействието на експлозивната *к*: *К'е се рѝзвиеет и вѝчк'е све*. В думата *вѝрник* 'връшник' е отбелязано изпадане на съгласната: *Он кѝе се ѝбжеже, к'е се згрѝе вѝрникот мнѝгу. Пѝсле к'е ѝ клѝши тѝм во вѝрник... Вѝрник ѝе сѝчот*. Съгласната *ч* може да се срещне във всички позиции в думата: *чадѝн_гѝзец* (название на вид билка), *скѝутаче* (вид женска дреха, елече), *сач*. Дистрибуцията на съгласната *ч* е сравнително по-голяма, тъй като, както вече бе показано, тя се среща освен на етимологичното си място и на мястото на силно смекчена съгласна *т*' – срв. *тѝле > тѝличе*, мн.ч. *тѝличича*.

Обеззвучаване на съгласните

Съгласните в говора на с. Шишевец се подлагат на обеззвучаване в условията, както в българския език – в позиция в абсолютно краесловие и пред беззвучва съгласна. Срв.: *б > п* – *кѝленка* 'бебешка дървена люлка' срв. глагол *кѝлеbam* 'люлея'; *в > ф* – *Мнѝго ѝе жѝлаф тѝйа, Чѝча; шѝтѝ брѝф; ѝглаф кѝн'ѝ; мѝш во кѝк'и; плѝфка* – *бѝла крѝва* (светла, бежова); *чѝпа* – *ѝфца со ѝши мѝлове; г > к* – *Онѝ полѝе н'ѝмайе, ѝе брѝк* (стрѝмно) *тѝмо; д > т* – *Гѝспот да ни чѝни нѝ_ум; ж > ш*: *ѝтеднѝш стѝнат; з > с* – *Бѝле ѝѝни чѝбани, ѝмале стѝка мнѝго, и им остѝнале без ѝѝден'е, бѝс сенѝ*. В говора се среща и обратното явление – асимилация на беззвучната съгласна по звучност – *збор, зборим*: *Онѝ ка зѝбрет, зѝбрет ка растѝличани* (жители на с. *Растелица*).

Групи съгласни

Характерна особеност на говора е наличието на варианти *цв//св* на групата *цв*, получени след асимилация по проходност: *Цвѝкин'а ги дрѝбет и ги тѝрает стѝк'е, да ѝѝдет стѝка ≠ И тѝйа што остѝнале свѝчин'а отѝшто си тѝрила во вода, к'е ги ѝздробат во саба, к'е тѝрет мѝло сол'ца и к'е им ги тѝрет во саба стѝк'е; Ыѝгне к'е го нѝшарет со бѝйа свѝтна* (червена) и *к'е о нѝкитет и за Курбѝн байрѝм к'е гу зѝкол'ет; свѝтнарче* 'червена кърпа'.

Както в много други диалекти, група *хв* се опростява във *ф*: *Тѝйе га фѝрл'ает. Ёто ѝѝ ѝмам ѝфце, шо к'ѝ ми на мѝне вѝвна? К'ѝ ми са дѝца?; Фѝла ти, ти се мѝл'ам; Фѝлена ѝѝгода* – празна *кѝшница* (посл.). Съгласната *ф* се явява и на мястото на група *фл*: *свѝ фѝнеле шѝрене*.

Групата *пс* поради асимилация се променя в *пц*: *Бѝс сенѝ остѝнало. И ка ѝзлезле, со зѝр ѝзлѝзле вѝк'е, ѝѝне пѝѝйсале, ѝѝне ѝѝш жѝве*. В думата *пшени-*

ца поради асимилация по експлозивност се развива група *пч*: *да гу ѝзмешаш и пчѐница и ѝри?*

Промяната *ск* > *цк* в наставката *-ски* за образуване на прилагателни имена се извършва непоследователно: *Прѹш (жар) се вѹка ѝрнацк'и* ≠ *Кѹкла по нѹшенск'е*.

В позиция в краесловие се наблюдава изпадане на съгласна *т* от група *ст*: *Хѹкна ка мѹска на мѹс*.

Вмъкването на експлозивна съгласна *т* в група *ср* е непоследователно – срв. *стрѐден – пѹрво стрѐг'ата стѹвеле* ≠ *срѐт лѐто, насрѐд лѐто*. Сравнително по-често е вмъкването на съгласната *д* в група *жр* – *ждрѐбе*.

В говора често се среща елизията на съгласната *д* от съчетание *дн* – изговор *пѹна, сѐна*: *Да не ви пѹнало нѐшто? И да ви пѹне – ѓвде ѹе*.

5. Изводи

От изследването на фонетичната система на говора на с. Шишевец, Кукьска Гора, може да се направят следните изводи:

Във фонетичната система на диалекта се откриват редица своеобразни особености, които са последица, на първо място, от специфичното местоположение на диалекта. От една страна, той е разположен далеч от кодификационни центрове, които да определят един или друг изговор като нормативен. На второ място, той се намира на границата на две диалектни области – крайните югозападни и крайните северозападни български говори. Поради тази причина в диалектната реч се срещат редица фонетични варианти на застъпниците на четирите старобългарски гласни, на важни за диалектното членение консонантни звуци и съчетания от съгласни. Именно в проявата на тази вариантност може да се проследят развойните процеси при съответните фонетични явления в диалекта, както и да се направят предположения за техния ход в системата на българския език на диалектно равнище.

В диалекта са запазени, макар и като факултативни варианти, следи от широкия изговор на стб. ятова гласна – наличие на изговор *ѐ//ѐ* или изговор *'е//ѹе*, който показва връзката със специфични особености на българския език. Подобни примери са отбелязани след съгласните *л', н', р', с'*: *л'ѐишише – на ѐдна година крѹва; клѐише; л'ѐтник//лѐтници; н'ѐкуѹ; снec//сн'ек; рѐчено, рѹѐкла, рѐчет; сѐчи//с'ѐчи*. Те се срещат и след някои други съгласни – срв.: *пом'ѐтишите, бѐлице* ≠ *б'ѐлице, вѹѐлет, свe//свѹе, вѐк//вѹѐк'; дѐте//д'ѐте//дѹѐте*. Тази особеност може да се свърже и с наличието на преселници в района, за което има податки в разказите на неговите жители, както и у редица изследователи. Но фактът, че явлението не е ограничено – то се среща и в други диалекти от областта на крайните северозападни и крайните югозападни говори, показва, че наличието на преселници от изток не може да бъде единственото обяснение за този феномен. Обяснението не може да се търси и в характера на ударението, както това се прави традиционно в сръбската

диалектоложка литература. Наличието на следи от стария квантитет, които днес се проявяват само като ударни дължини без фонологична стойност, в съвременната система на диалекта може само да подпомага като допълнителен маркер проявите на старата ширина на ятовия застъпник.

Специфични особености показват и задният стб. ер и задната стб. носова гласна. В тях се откроява наличието на специфичния за системата на българския език звук *ъ*: *мъгла, мъска, цѣфтет*, наред с наличието на процеси на лабиализация на застъпника *ъ* > *о*: *дѣберок, какѡф, свѣкакоф, пѣток, пѡйадок; во сѣбота, сос пѡри, крос пенѣре*, като са отбелязани и дублетни форми: *дъш//дош, ъри//ъри//ъри*. Подобни особености се наблюдават и при рефлексите на стб. задна носова гласна – срв. рефлекс *ъ*: *зѣби, кѣнем, сѣбота*; рефлекс *у*: *рука, нѣт', скуп*. Отбелязване са и по-редки специфични за района на крайните югозападни говори застъпници – напр. *о*: *ноп, пѡпук, пѣп'*; *пѡпушче 'пѣпна връв'*. Един от най-важните изводи, които може да се направят във връзка с наблюденията над говора на с. Шищевец, е този, че рефлексът *у* на стб. голяма носовка може да се развие и на българска почва, в резултат от прелабиализация на гласната *о*. Това явление засяга и самата гласна *о* в различни позиции – срв.: *муѣ, твуѣ, свуѣ, куф (кол), нуѣа, руѣа* и др.

Макар и в по-ограничен брой случаи, се развива характерният за говорите от крайния югозапад рефлекс *ѣ//е* на мястото на стб. задна носова гласна, което може да бъде свързано пред всичко с последиците от наличие на въздействие на палаталната среда: *к'ѣделка; кѣде, к'ѣде//к'ѣде; мешк'ѣница//мѣк'ѣница//мѣшит'ѣница (мѣтеница)*. Проявата на разнообразието в застъпниците на задния ер и задната носова гласна е типична черта на крайните югозападни говори, която ги свързва с други архаични области от българския диалектен континуум – напр. родопските годори (срв. Кърджалийско), тетевенския и еркечкия говор и др.

Застъпниците на съчетанията на праслав. **tj, *dj* в говора показват зависимостта им от палатализационните процеси. Те доказват, че няма рязка граница между застъпниците *к', г'*, от една страна, и застъпниците *ч, џ*, от друга, а тяхното възникване зависи от степента на палатализация на съгласните *т* и *д* в съчетанията – срв.: *вѣк'е, вру'к'о, рѣг'а; врѣк'а//врѣч'а; мѣк'еа//мѣчеа; мѣг'у, вѣг'е, тѣг'о, тѣџ'о, тѣч'* (чужд) и др.

Наличието на палатални консонанти също показва архаични особености на диалекта и връзката му с цялостната система на българския език. Макар и да са ограничени по брой и с дублетност при реализацията, в говора функционират палаталите *л, н, р, с*, наследени от стб. Особено чести са примери с наличие на мека съгласна *л'*, която проявява и своята смислоразличителна функция: *Ѡна ѡчи затвѡрени г'и ѣма ка к'е се пѡстила пѡстел'а*. Чести са примерите и с наличие на мека съгласна *н'*, сравнително по-рядко се срещат палаталните съгласни *р'* и *с'*. Отбелязана е и мекост при други съгласни, свързана с наследниците на стб. малък ер, малка носовка, ятовата гласна, а също така и при други специфични фонетични и морфологични условия.

Между тези съгласни като най-често проявяваща се може да се отбележи *v'*: *мр̀в'а*, *мр̀в'алник*, *див'̀а_т̀иква* и др. В диалекта се срещат и меките съгласни *ð'* и *t'*, които според силата на своята палаталност преминават в *κ'*, *ç'* или *ч*, *ц* – срв. *с̀в̀ат* и *с̀в̀ат'а*, *бр̀ак'а*, *клет'//клетч*; *л'̀уд'е//л'̀уз'е*, *о̀ма* (ходи). В говора се срещат африкатити *s* и *ц*, макар че в отделни случаи те могат да имат и варианти: *с̀в̀езда//з̀в̀езда*, *с̀еби*, *с̀ит*; *цеп*, *ц̀аде*, *ц̀амадан* и др. Характерна е промяната *цв* > *св*: *с̀ветен* 'червен'. От промените, на които се подлагат твърдите съгласни, заслужава специално да се отбележи лабиализацията на съгласната *л* > *v//ф*: *воф*, *п̀еф*, *б̀овна*. Процесът е във връзка с общата тенденция за силно присъствие на лабиализационните процеси в диалекта, които играят важна роля в цялостното развитие на фонетичната му система.

Литература

- Алексиев 1931**: Алексиев, Н. Разложкият говор. – *Македонски преглед*, 6, 1931, № 3, с. 91–124.
- Антонова-Василева 2011**: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, Институт за български език, 2011. 372 с.
- Антонова-Василева 2012**: Антонова-Василева, Л. Палатализацията в славянските диалекти – по актуални теренни материали от славянските говори в Албания. – *Gwary dziś*, 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. Prace Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Poznań 2012, pp. 87–96.
- Антонова-Василева 2013**: Antonova-Vasileva, L. Relationship between accent and phonetic characteristics of the vowels in the south slavic languages at dialect level. – *Славянска филология*, 2013, № 25, с. 133–140.
- БДА ОТ. 2001**: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. Ч. 1–3. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Книгоизд. къща „Труд“, 2001.
- Белич 1905**: Белић, А. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд, Српска краљевска академија.
- Богданович 1987**: Богдановић, Н. Говор Алексиначког поморавља. – *Српски дијалектолошки зборник*, 33, Београд.
- Божков 1984**: Божков, Р. Димитровградският (Царибродският) говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 12. София: Изд. на БАН, 1984.
- Бояджиев 2007**: Бояджиев, Т. Книжовен език и диалекти. Избрани трудове. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- БЕР**: *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971. 672 с.; Т. 3. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1986. 800 с.; Т. 6. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002. 886 с.
- Василева 2013**: Василева, Л. Членната морфема *ти* в българските говори. *Доклад на Трети международен конгрес по българистика*. София (под печат).
- Велчева 1980**: Велчева, Б. *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*. София: Издателство на БАН. 169 с.

- Виденов 1978:** Виденов, М. Годечкият говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 10. София: Издателство на БАН.
- Видоески 1983:** Видоески, Б. Фонолошкиот и прозодискиот систем на говорот на селото Елешница (Разлошко). – *Прилози на МАНУ*, XII, 1. Скопје.
- Видоески 1999:** Видоески, Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Т. 2. Скопје: МАНУ.
- Гайдаджиева 2011:** Гайдаджиева, Ив. Експериментално изследване на ударението в централнородопският говор. – В: *Науч. научна конференција „Исследователски хоризонти на българската лингвистика (Посветена на 90-годишнината на проф. д-р Џордан Заимов)“* (доклад под печат).
- Докле 2007:** Dokle, N. *Reçnik Goranski (nashinski) – Albanski*. Sofia: Peçatnica naukini Akademiji “Prof. M. Drinov”, 1383 pp.
- Докле 2009:** Dokle, N. *Bogomilizmi dhe etnogeneza e torbeshëve të Gorës së Kukësit*. Tirana: Geer. 250 pp.
- Жобов 2004:** Жобов, В. *Звуковете в българският език*. София: Сема РИШ.
- Иванов 1970:** Иванов, Й. Н. Лабиализация на *o* в *yo* в някои западнорупски говори. – *Български език*, 1970, № 2–3, с. 200–204.
- Керемидчиева 1993:** Керемидчиева, К. *Говорът на Ропката (Родопска граматика)*. София: Издателство „Microprint“. 341 с.
- Кочев 1968:** Кочев, Ив. Фонетични и фонологични промени на *ê < ъ* в говори около ятовата граница. – *Изв. на Инст. за български език*, 16, 1968, с. 437–445.
- Кочев 2010:** Кочев, Ив. *Българска фонология*. София: Изд. „Анико“. 162 с.
- Кочева-Лефеджиева 2003:** Кочева-Лефеджиева, А. За българският език в Косово. – *Македонски преглед*, 2003, № 4, с. 132–140.
- Кънчов 1996:** Кънчов, В. *Македония. Етнография и статистика*. 2. фототип. изд. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 341 с.
- Мазон 1936:** Mazon, A. *Documents, contes et chansons slaves de l’Albanie du sud*. Paris.
- Мирчев 1936:** Мирчев, К. Неврокопският говор. – *ГСУ-ИФФ*, 32, 1936, № 1, с. 1–134.
- Мирчев 1950:** Мирчев, К. Западнобългарското *сакам* ‘volo’. – *Сп. БАН*, 71, 1950, № 34, с. 7169–78.
- Младенов 1935:** Младенов, Ст. *Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия*. – *Тракийски сборник*, 1935, № 6.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българският книжовен език*. София. 704 с.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. *История на българският език*. Превод и ред. на проф. Ив. Дуриданов от немското изд. през 1929. София: Издателство на БАН. 411 с.
- Младенович 2001:** Младеновић, Р. Говор Шарпланинске жупе Гора. – *Српски дијалектолошки зборник*, 48, 2001, с. 1–599.
- Павлович 1939:** Павловић, М. Говор Сретечке жупе. – *Српски дијалектолошки зборник*, 8, 1939.
- Петкова 2005:** Петкова, А. Говорът на с. Стеблево, Г. Бърдо. – В: *Българите в Албания*. София: Културно-просветно дружество „Огнище“, с. 69–76.
- Пецо 1980:** Peco, A. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga.

- Попова 1976:** Попова, Т. В. Морфонологическая характеристика глагольного словоизменения в Юговосточном болгарском говоре. – В: *Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных балканских языков*, Москва, с. 2.
- Скок 1973:** Skok, P. *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Кнј. 3. Zagreb: Jugoslov. akad. znanosti i umjrtnosti.
- СТБГ 1993:** *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН. 605 с.
- Стойчев 1915:** Стойчев, Кр. Тетевенски говор. – *СБНУ*, 31, 1915.
- Тилков 1983:** Тилков, Д. *Изследвания върху българския език*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“.
- Тончева 2012:** Тончева, В. Непознатата Гџра. София: ROD. 320 с.
- Тотоманова 1992:** Тотоманова, А. *Из българската историческа фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 120 с.
- Увод ЮСЕ 1986:** *Увод в изучаването на южнославянските езици*. София: Издателство на БАН.
- Христова 2003:** Христова, Е. *Българска реч от Албания. Говорът на село Връбник*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. 280 с.
- Христова 2008:** Христова, Е. Съвременни застъпници на стб. назални гласни ж и в горанския говор в Албания. – *Македонски преглед*, 31, 2008, № 2, с. 97–102.
- Цанов 1993:** Цанов, Б. Фонологичната система на петричкия говор. – В: *Проблеми на българския език в Македония*. София: МНИ, с. 129–189.
- Цонев 1984:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 1, 2. Фототип. изд. по изд. от 1940, 1934. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Цонев 1985:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 3. Фототип. изд. от изд. 1937. София: Издателство на БАН.
- Цонев 2008:** Цонев, Р. *Говорът на град Банско*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Шклифов 1977:** Шклифов, Бл. Долнопреспанският говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 10. София: Издателство на БАН, с. 201–327.
- Шалерт 2013:** Schallert, J. Revisiting the “ъ > о” shift in balkan Slavic. – *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes*, 55, March–June 2013, № 1–2, pp. 187–214.
- Шрадек 1934:** Šramek, Em. Le parler de Bobošćica en Albanie: étude expérimentale d’une prononiation. – *Revue des Étude slaves*, 14, 1934, pp. 171–203.

Доц. д-р Лучия Антонова-Василева
 Институт за български език към БАН
 бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
 1113 София
 luch_antonova@abv.bg

Assoc. Prof. Luchia Antonova-Vasileva,
 PhD
 Institute for Bulgarian Language, BAS
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
 1113 Sofia, Bulgaria
 luch_antonova@abv.bg